

" Sorunlar " Gölgesinde Tanzimat Döneminde Kürtlerin ve Ermenilerin Tarihi

Yasar Tolga Cora, Uğur B. Bayraktar

Kebikeç, no. 42 (2016), ss. 7-48

Related papers

[Download a PDF Pack](#) of the best related papers

[Ermeni Sorununun Kökenleri ve XIX. Yüzyılın İkinci Yarisında Kürt-Ermeni Siyasal ve Toplumsal ...](#)
Gürkan Pamukçu

[Kurdish Policy of Sultan Abdulhamid II](#)
bekir bicer

[David Mcdowall - Modern Kürt Tarihi](#)
Fuad Qaya

“Sorunlar” Gölgesinde Tanzimat Döneminde Kürtlerin ve Ermenilerin Tarihi

Uğur Bahadır BAYRAKTAR
Yaşar Tolga CORA*

Türkiye tarihçiliğinde gerek Kürtler ve Ermeniler gerekse de sâkin oldukları vilayetler yirminci yüzyıl boyunca tarihsel araştırma konuları olmanın ötesinde siyasi bir mesele olagelmıştır. Kürdistan veya Kürtlerin tarihi doğrudan “Kürt Sorunu”nun bir yansıması olarak ele alındığından, on dokuzuncu yüzyıl boyunca kimi idarî ve malî reformları kapsayan Tanzimat döneminin (1839-1876) Osmanlı Kürdistanı’ndaki tezahürüne dair araştırmalar yok denecek kadar azdır. Benzer şekilde Ermenilerin ve Ermenilerin yaşadığı vilayetlerin tarihi “Ermeni Sorunu” tarihine indirgendiği için Tanzimat dönemine dair çalışmalar bu alanda da yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple bu iki tarih, yani Ermeni ve Kürt tarihleri, sadece şiddetin yoğunlaştığı dönemleri inceleyen çalışmaların konusu haline gelerek âdeta birbirleriyle ilişkileri yokmuşçasına incelenmektedirler. Yüzyıl sonundaki Hamidiye Katliamları olarak bilinen Ermenilere yönelik şiddet ve 1915’te yaşanan Ermeni Soykırımı üzerine olan çalışmalar, bölge ve burada yaşamış olan halklar üzerine bilgimizi artırırken tarihe yaklaşımımızın (gerek devlet eksenli gerek eleştirel tarihyazımı açısından) belli paradigmalara sınırlandırıldığını görmekteyiz. Bu yüzden Tanzimat dönemindeki gelişmeler için

* Uğur Bahadır Bayraktar, Boğaziçi Üniversitesi ve Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2015 / ugur.bayraktar@boun.edu.tr; Yaşar Tolga Cora, Ermeni Çalışmaları Bölümü, Michigan Üniversitesi, Ann Arbor / tycora@umich.edu.

Değerli yorum ve düzeltmelerinden dolayı Adnan Çelik’e, Cihangir Gündoğdu’ya, Nazlı İpek Hüner-Cora’ya, Oktay Özel’e ve Kebikeç dergisi yayın ve hakem kuruluna teşekkürlerimizi sunarız. Makaledeki tüm nihai yorumlar ve yanlışlar tabii ki bize aittir.

henüz gelişmiş bir akademik araştırma sahasından bahsetmek mümkün görünmemektedir.

Aşağıda inceleyeceğimiz üzere uzun dönemli hükûmet ve güvenlik politikaları ile gündelik siyaset, tarih araştırmalarının çerçevesini belirlemiştir. Bu yüzden Kürt ve Ermeni tarihlerinin “sorun” çerçevesinde ele alınageldiğini gösterirken dönem dönem gündelik siyaset gereği, mesela 2000’lerde Avrupa Birliği ile yakın ilişkiler sırasında, bu çerçeveden çıkılmasa dahi bu yaklaşımların değiştirildiğini göstererek siyaset ve tarih arasındaki ilişkiye ve bu ilişkilerin dönüşümüne odaklanacağız. Aynı zamanda Kürt ve Ermeni tarihyazımlarının da bu siyasete karşı çıkarak oluşturdıkları literatürün aslında yine benzer çerçeve ve yaklaşımlarla sınırlandığını göstereceğiz. Amacımız, Hamit Bozarslan’ın yaklaşık yirmi yıl önce belirttiği gibi, Kürt-Ermeni ilişkilerinin tarihi yazılırken mevcut tarihyazımını tahakküm altında tutan klişelerden artık kurtulmak gerektiğini göstermektir.¹ Aşağıda bu klişelerin, sorunların ve tarihyazımının Cumhuriyet dönemi boyunca nasıl ilişki halinde olduklarını ve tekrar üretildiklerini inceleyeceğiz.

Bu tarihsel bağlamda, erken Cumhuriyet döneminde Osmanlı Devleti tarihi üzerine çalışan tarihçilerin siyasi olarak hassas bir bölge olan doğu vilâyetleri yerine daha çok Balkanlar ve Anadolu üzerine yoğunlaşması, bu sessizliğin tarihyazımında da kök salmasına sebep olmuştur (Barkan, 1943; İnalçık, 1943). Özok-Gündoğan’ın “paralel evren” olarak nitelediği bu durumda, imparatorluğun “merkezi” vilayetleri asıl ilgi alanıyken Kürdistan diğer evrende sıkışmıştı.² Bu açıdan İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın *Osmanlı Tarihi*’ne bakıldığında Kürtler, ancak Fırat dolaylarında çıkardıkları isyanın Osmanlı sultanı ve Mehmed Ali Paşa arasındaki savaşta Osmanlılar için bir bahane teşkil etmesi kertesinde kendilerine yer bulabilmekte, bu mücadele sonrasında Diyarbekir ise ancak Rumeli ve Balkanlar’dan sonra Tanzimat’a dâhil olan vilayetler arasında irdelenmekteydi.³ Kısacası Osmanlı’nın doğusu, Tanzimat dönemi tarih yazıcılığının “kara deliğidir” ve imparatorluğun diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında bölge hakkındaki bilgilerimizin ne kadar sınırlı olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴

¹ Hamit Bozarslan, “Historie des relations kurdo-armenienne”, Hans-Lukas Kieser (der.), *Kurdistan und Europa: Einblicke in die Kurdische Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts* içinde, (Zürich: Chronos, 1997), 151-152.

² Nilay Özok-Gündoğan, “Kürtlerin Sosyal Tarihi Yazılmayı Bekliyor”, *Kürt Tarihi*, no. 2 (2012), 37.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 5: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007 [birinci baskı 1947]), 140, 92.

Bu dönemin en “nadide” eseri Varto’nun “tarihin ilk devirlerinden” beri Türk olduğunu anlatan kitaptır: M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* (İstanbul: Şaka Matbaası, 1948).

⁴ Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderdian ve Ali Sipahi, “Introduction: Ottoman Historiography’s Black Hole”, Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderdian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, (Londra: I.B. Tauris, 2016), 1.

Türk ulus devletinin kuruluş süreciyle tarih disiplininin bir arada şekillendiğinin en iyi örneğini yaklaşık 40 yıl içinde baştan başa değişen Kürtler ve Kürdistan tanımıyla görmek mümkündür. *Kamus'ul-A' lām*'da tanımlandığına göre “Kürdlerin asıl ve menşe'i ve ne vakitden beri oralarda sâkin bulundukları tarihçe mechûl ise de, ezmine-yi kadîmede kît'a-yı mezkûrenin kısm-ı cenûbîsi (Asuriye) ismiyle ma`rûf idi, ve şimâl-i şarkî ciheti (Medya)dan ma`dûd idi. Eski Medyalıların cinsiyetleri mechûl olub, akvâm-ı Turaniye'den ya`ni Türk cinsinden oldukları maznûn, ve Asurilerin ise akvâm-ı Sâmiye'den bulunmuş oldukları ve Keldanilerle karâbetleri ma`lûm ve muhakkaktır. Hâlbuki Kürdler akvâm-ı Aryaniye'den olub, İranîlerle pek yakîn karâbetleri olduğu lisanlarından ve sâ'ir ahvâllerinden” anlaşıyor.⁵

Oysa Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarına gelindiğinde aynı Kürtler, Türkçe Dil Sözlüğü'nde şöyle tanımlanıyordu: “Çoğu dillerini değiştirmiş Türklerden ibaret olup bozuk bir Farsça konuşan ve Türkiye, Irak, İran'da yaşayan bir topluluk adı ve bu topluluktan olan kimse”.⁶ Bu köklü değişimin altında Osmanlı Devleti'nin doğu vilâyetlerinden biri olan bölgenin Türkler, Kürtler ve Ermeniler arasında geniş çapta etnik-dinî çatışmalarına tanıklık ederek 1915'teki Ermeni Soykırımı'nın en yoğun yaşandığı yerlerden birisi olmasının yattığı açıktır. Dahası, Kürtlerin ülkenin doğusunda rejimin milliyetçi ve seküler yanlarına karşı giriştiği isyanlar da bunda etkiliydi. 1923 ve 1928 arası, Bozarslan'ın belirttiği gibi, Kürt milliyetçileri tarihsel çalışmalar bırakmadıysa da Türk milliyetçi tarihyazımının iddialarına cevaben gelişen Kürt milliyetçi iddialarının tarihsel söyleminin temelini atıldığı dönemdi.⁷ Türkiye Cumhuriyeti'nin bu isyanları bastırmasından sonra gerek siyasî eylemlilik gerekse de tarihsel incelemelerin üretimi açısından Kürtler 1959'lere kadar sessizliğe gömülmüştür.⁸

⁵ Şemseddin Sami, “Kürdistan”, *Kamusu'l-A' lām*, cild 5 (İstanbul: Mîhran Matbaası, 1896), 3841.

⁶ İsmail Beşikçi, *Türk Tarih Tezi ve Kürt Sorunu* (Stockholm: Dengê Komal, 1986 [ilk baskı 1977]), 188.

⁷ Hamit Bozarslan, “Some Remarks on the Kurdish Historiographical Discourse in Turkey (1919-1980),” Abbas Vali (der.) *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism* içinde, (Costa Mesa: Mazda Publishers, 2003), 28. Bu dönemde etkin olan Xoybun örgütünün liderlerinden olan Celadet Bedirxan'ın 1934'te *De la question kurde*'u yayınlaması kardeşi Kamuran Bedirxan'ın 1959'da yine Fransa'da *La question kurde* adlı eseri yayınlaması, Kemalizm'e karşı geliştirilen diaspora Kürt milliyetçi tarihçiliğinin de temelini arz etmekteydi. Bkz. Herekol Azîzan [Celadet Ali Bedirxan], *De la question kurde: La loi de déportation et de dispersion des Kurdes* (Şam, 1934); Kamuran Ali Bedirxan, *La question kurde* (Paris, 1959). Bu dönemde sürgündeki Kürt milliyetçiliği için bkz. Jordi Tejel Gorgas, “Le mouvement kurde de Turquie en exil: Continuités et discontinuités du nationalisme kurde sous le mandat français en Syrie et au Liban (1925-1946)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, EHES ve Université de Fribourg, 2004), Türkçeleştirilmiş hâli için bkz. Jordi Tejel, *Suriye Kürtleri: Tarih, Siyaset ve Toplum* (İstanbul: İntifada Yayınları, 2009).

⁸ Konrad Hirschler, “Defining the Nation: Kurdish Historiography in Turkey in the 1990s,” *Middle Eastern Studies* 37, no. 3 (2001), 146. Bahsedilen isyanların bastırılması üzerine, bkz.

Benzer bir yaklaşımı Osmanlı Ermenileri ve “Ermenistan” teriminde de görmemiz mümkündür. Mesela yine *Kamus’ul-A`lâm*’dan bir alıntı yaparsak, “Erzurum” vilayeti maddesinde Sami’nin, “Erzurum vilayeti Van ve Bitlis vilayetleriyle beraber ya’ni teşkilât-ı ahireden evvelki halinde ezmine-i kadimiyede Ermenistan veya Ermeniye namıyla ma`rûf olan hıttanın nısfı olup, bu kıtanın nısf-ı diğeri Rusya ve İran memâlik-i dâhilindedir” yazdığını görmektedir.⁹ Osmanlı Ermenistanı isminin, taşıdığı siyasi anlamdan ve Cumhuriyet döneminde Soykırımın devamı niteliğindeki Ermeni varlığını inkâr eden politikalarından ötürü şiddetli bir biçimde reddedildiği görülmektedir. Ermeni Meselesi üzerine devletin görüşü olarak kabul edilebilecek bir kitabı 1970’te yazan Ahmet Hulki Saral’ın “Ermenistan kelimesine gelince, bugün bu coğrafi bir deyim olamaz. Çünkü tarihçi ve komitacı Ermenilerle onlar gibi düşünenlerden başka hiç kimse Ermenistan’ın var olduğunu bilmemekte ve iddia etmemektedir” sözleriyle karşılaştırıldığında, Kürt ve Kürdistan ile benzer bir değişimin yaşandığı gözlemlenmektedir (Bu durumda herhalde Şemseddin Sami de komitacı olmaktadır!).¹⁰ Hem Kürtlerin hem de Ermenilerin yaşadıkları coğrafyanın siyasi ve kültürel olarak yok sayılması ve devletin isimlendirme siyasetlerinin ortak bir durum olduğunu göstermektedir.

Okuduğunuz bu literatür eleştirisi öncelikle Kürtlerin ve Ermenilerin akademik tarihyazımında neden yer almadığı sorusunu ele alacak. Bu soruya cevaplar içeren çeşitli söyleşiler ve akademik yazılar mevcut olmakla birlikte, bizim amacımız bu gelişen tarih yazıcılığı tartışmalarına [daha] geniş bir literatür taraması ve incelemesiyle katkıda bulunmaktır.¹¹ Bu bir ölçüde, Cumhuriyet’in

Tuğba Yıldırım (der.), *Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011).

Bu sessizliğin ardında Türkiye’nin isyanı şiddetle bastırmasının yanı sıra, bilhassa 1930’daki Ağrı İsyanı sonrasında Kürt milliyetçilerinin silahlı mücadele yerine kültürel alandaki mücadelelerini yükseltmeleri de yatmaktadır. Özellikle Suriye Kürdistanı’ndaki Kürtlerin kimliğinde önemli rol oynayan bu dönüşümü Fuccaro, Kürt kültürel uyanışı olarak nitelendirmektedir. Nelida Fuccaro, “Kurds and Kurdish Nationalism in Mandatory Syria: Politics, Culture and Identity”, Abbas Vali (der.), *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism* içinde (Costa Mesa: Mazda Publishers, 2003), 206-209. Türkiye’nin isyanları şiddetli bir şekilde bastırmasının yanında Kürt milliyetçilerinin entelektüel bir dönüşüm yaşadığını da belirtmek gerekir.

⁹ Şemseddin Sami, “Erzurum,” *Kamus’ul-A`lâm*, cild 2 (İstanbul: Mihran Matbaası, 1889), 831.

¹⁰ Ahmet Hulki Saral, *Ermeni Meselesi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1970), 10.

¹¹ Aşağıda çalışmalarına değineceğimiz iki “yeni nesil” tarihçinin benzer çalışmaları burada söylenebilir. Yukarıdaki adı geçen söyleşi ve David Gutman’ın ve Bedross Der Matossian’ın literatür eleştirileri akla ilk gelen örneklerden. David Gutman, “Ottoman Historiography and the End of the Genocide Taboo: Writing the Armenian Genocide into Late Ottoman History,” *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 2, 1, (Bahar 2015): 167-183 ve Bedross Der Matossian, “Contending Trends in the Armenian Historiography of the Late Ottoman Empire: Inclusion vs. Exclusion,” *New Perspectives on Turkey*, 53 (2015), 174-180. Bizim bu literatür taramamızdaki ve benzer çalışmalarda iki temel eksikliğin farkındayız. Bunlardan birincisi, farklı etnik grupların tarihinin birbirlerinden farklı akademik alanlar

kazanımları anlatısının sorgulandığı, yakın zamanda bir tarihçinin “1923’te Cumhuriyet’in ilanından sonraki tarihyazımı devriminden sonraki en büyük değişim” olarak nitelendirdiği ve erken Cumhuriyet dönemini inceleyen çalışmalarındaki gelişmelerin on dokuzuncu yüzyıldaki Kürt ve Ermenilere dair üretilen çalışmalara ne kadar yansıdığını incelemektir.¹² Bu incelemeyi gerçekleştirirken iki temel eksen izleyeceğiz: Birincisi Tanzimat dönemi üzerine yapılan tarih çalışmalarında Osmanlı Kürdistanı’na ve Ermenilerin sâkin oldukları vilayetlere dair yaklaşımları incelemek, ikincisi ise bölgenin tarihi üzerine yeni araştırma alanlarının yaratılmasına ve çatışma anları haricinde birbirinden bağımsız olarak incelenen bu iki tarihin ortak bir tarihe dönüşmesine dair önerilerde bulunmak.¹³ Makalede bölge tarihinin *sui generis* ele alınmaması gerektiğini iddia ederek güç ve egemenlik ilişkilerini sadece Kürtlerin ve Ermenilerin yaşadıkları bölge(ler)de değil aynı zamanda imparatorluğun diğer bölgelerinde meydana gelen dönüşümlerle beraber ele alacağız. Bahsedilen bu eksikliklerin önüne geçmenin bir yolu olarak ise on dokuzuncu yüzyıldaki Kürt ve Ermenilerin tarihini de “Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihi” içine katmak ve bu tarihlerin de birbiriyle temas eden çalışmaların yapılması gerektiğini öneriyoruz. Kürt ve Ermenilerin yaşadığı bölgelerin bu şekilde ortaya koyulmasının imparatorluk tarihine de katkıda bulunacağına da düşünüyoruz.

Bu makalede öncelikle Kürtlerin ve Ermenilerin, Türkiye üzerine olan tarihçilikte neden yer almadığı sorusuna cevap bulmak için Tanzimat dönemi üzerine yapılan tarih çalışmalarında Osmanlı Kürdistanı’na ve Ermenilerin sâkin oldukları vilayetlere yaklaşımları inceleyecek ve bölgenin tarihi üzerine yeni araştırma alanlarının yaratılmasına dair önerilerde bulunacağız. Burada incelenen konuların başında bölgenin Tanzimat döneminde gerek Türk gerekse de Kürt ve Ermeni tarihyazımları tarafından aktörlere yer vermeyen (ya da sınırlı sayıda ve belirli aktörlere yer veren) dar bir merkez-çevre ikiliği üzerinden ele alınması gelmektedir. “Kürt Sorunu”na koşut olduğu için gerek Türk tarihçiliğinin Kürtlerin olmadığına yönelik gerek Kürt tarihçiliğinin aksini savunan iddiaları arasında siyasi ağırlığı tarihsel ağırlığından fazla olan çalışmalarla Kürtlerin tarihi şekillenmektedir. Kendi merkez ve çevrelerini yaratan bu tarihçiliklerin, 1990’lardan sonra bu siyasi meselenin dönüşümüyle Kürdistan’ın gerek önceki gerekse on dokuzuncu yüzyıldaki “özerklik” hâl(ler)iyle kısıtlı bir paradigmaya dönüştüğünü de söyleyebiliriz. Osmanlı Ermenilerin on dokuzuncu yüzyıldaki tarihlerinin ise Soykırım odaklı çalışmalarda “Ermeni Meselesi” paradigması

olarak incelenmeye devam etmesi iken ikincisi ise bu etnik grupların tarihinin “bölge” tarihi olarak anlaşılıp Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihinin bir parçası olarak incelenmemesidir.

¹² Nicholas Danforth, “The Writing of Modern Turkey,” *Nationalities Papers* 41, 6 (2013), 1136.

¹³ Kürtlerin kendi arasındaki sınıfsal ayrışmaya yeterince değinmese de çatışma haricinde on dokuzuncu yüzyılda Kürt ve Ermeniler arasındaki toplumsal ve iktisadi ilişkileri değerlendiren bir istisna olarak bkz. Tessa Hoffman ve Gerayer Koutcharian, “The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire,” *The Armenian Review* 39, no. 4 (1986): 1-45.

içine hapsedildiği görülmektedir. İnkârcı tarihyazımı “hoşgörü (*tolerance*) miti” aracılığı ile görünüşte alternatif bir alan yaratmaya çalışmış olsa dahi “Ermeni Meselesi” paradigmasının hangi yollarla inkârcı (hem de ilginç bir şekilde inkârı reddeden) tarihyazımlarınca da kabul gördüğüne değinilecektir.

Bu tutumlara yönelik eleştirilerle birlikte 2010’lardan bu yana ortaya çıkmaya başlayan on dokuzuncu yüzyıl Kürtlerinin tarihini, Kürtlerin varlığı ve özerkliği gibi alanların ötesinde, bölgeyi daha zengin bir siyasi, iktisadi ve sosyal çerçevede ele alan alternatif bakış açılarını değerlendirerek bölgenin nasıl çalışılabileceğine işaret edeceğiz. Benzer şekilde Ermeniler üzerine olan tarih yazıcılığında da var olan yaklaşımların dışına çıkan ve özellikle de Osmanlı ve Orta Doğu tarihi çalışmalarından etkilenen yeni nesil tarihçilerin katkılarını değineceğiz. İnceleme alanımızın çoğunluğu Türkiye ve Amerika’daki üniversitelerde üretilen akademik metinler olsa da Rusya’da, Ermenistan’da ve Avrupa’daki çeşitli diaspora cemaatlerinde üretilen Kürt ve Ermeni tarihine dair metinlere de gerekli görüldüğünde atıfta bulunarak çalışmamız Kürt ve Ermeni tarihlerine dair çalışmaların tarihsel gelişimini de göstermeyi amaçlamaktadır.

I. Osmanlı Kürtlerinin Yerine “Kürt Sorunu” Tarihi ve Karşı-Milliyetçilikler

Yirminci yüzyıl başındaki Kürt milliyetçilerinin kendi tarihlerine yönelik ilginin ürünü olan çalışmaları ile Minorsky ve Nikitin gibi Rus şarkiyatçıların bölgenin sosyal ve ekonomik yapısına yönelik çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda, geçtiğimiz yüzyıl içindeki tarihçilik külliyatı içinde on dokuzuncu yüzyıl Kürtler ve Kürdistanı’nın kendine hiç yer bulamadığını söylemek yanlış olmaz.¹⁴ Mesele milliyetçilikler konusuna geldiğinde ise bu yoksunluk yerini görece bir zenginliğe bırakmaktadır. Konrad Hirschler’in 90’lardaki Kürt tarihyazımı için önerdiği iki tartışma olan “etnik köken” ve “anavatan” tartışmalarının sadece 90’larda değil yirminci yüzyılın büyük çoğunluğunda sadece Kürt değil aynı zamanda Türk tarihyazımlarının da aslı bir unsuru olduğu ortadadır.¹⁵ Erken Cumhuriyet döneminde Geç Osmanlı tarihçilerinin Kürdistan’ın “aslında olmadığı” yönündeki Malmîsanij’in “Anti-

¹⁴ Rus oryantalistleri özelinde Avrupa’da 1960’lara kadar olan Kürt tarih yazıcılığı için bkz. Clémence Scalbert-Yücel ve Marie Le Ray, “Knowledge, Ideology and Power: Deconstructing Kurdish Studies,” *European Journal of Turkish Studies* [Online], no. 5 (2006), 5-7. Rus oryantalistleri için bkz. Basil Nikitine, *Les Kurdes: Étude sociologique et historique* (Paris: Impr. Nationale, 1956); Vladimir Minorsky, “Kurds,” *Encyclopedia of Islam, First Edition* (1913-1936). Erken dönem Kürt milliyetçileri için, bkz. Djene Rhys Bajalan, *Jön Kürtler: Birinci Dünya Savaşı’ndan Önce Kürt Hareketi (1908-1914)* (İstanbul: Avesta, 2009). Bu bağlamda Kürt milliyetçilerinin “tarih yazma” girişimlerinin de Osmanlı Devleti’nin bölünmesinden sonra bölündüğünü belirtmekte fayda var. Örneğin, Irak Kürdistanı’ndaki Kürt milliyetçilerinin tarihsel tartışması için bkz. Abbas Vali, “Nationalism and Kurdish Historical Writing,” *New Perspectives on Turkey*, no. 14 (1996), 23-51.

¹⁵ Konrad Hirschler, “Defining the Nation: Kurdish Historiography in Turkey in the 1990s,” *Middle Eastern Studies* 37, no. 3 (2001), 152-3.

Kürdoloji” diye tanımladığı siyasi misyonlu bu eğilime karşılık profesyonel ol(a)mayan Kürt tarihçiliği de tersten Kürtlerin varlığının mücadelesini vermekteydi.¹⁶ Hirschler’in de belirttiği gibi popüler düzeyde Kürt milliyetçi tarihyazımı büyük ölçüde Türk milliyetçi tarihyazımından etkilenip ona karşılık niteliğindeydi.¹⁷

1960 Darbesi sonrasında ortaya çıkan hem siyasi hem de entelektüel görece özgürlük ortamının yanı sıra 1961-1975 arasında etkili olan Barzani isyanları ve Avrupa’daki Kürt diasporasının ortaya çıkmasıyla, Kürt sorununun baskılara rağmen dile getirilir hâle gelmesiyle Kürt tarihi yazımı da bu ekseninde gelişmeye başlamıştır.¹⁸ 1969’da İsmail Beşikçi’nin *Doğu Anadolu’nun Düzeni* adlı eseri, 1971’de Mehmed Emin Bozarslan’ın *Şerefname* çevirisi, Kürtlerin kendi tarihlerine yönelik ilgi açısından bir milat addedilebilir.¹⁹ Ancak bu gibi eserlerle yükselen Kürt tarih yazıcılığı, kendi varlıklarını yok sayan bir tarihsel gelenekle mücadele içinde olduğundan Kürtlerin varlığına yönelik sorunlarla kısıtlı kalmıştır demek yanlış olmaz. Genelde Avrupa, özellikle de Fransa’da bu dönemdeki tarih çalışmalarının da bu doğrultuda seyredererek “Kürt Sorunu”na hizmet ettiği söylenebilir. Scalbert-Yücel ve Le Ray’e göre bu diaspora çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu’yla sadece meselenin girizgâhı olarak ilgilenmekte ve amaçları “Kürtlerin kendisini değil Kürtler (azınlıklar veya ulusal hareketler olmak üzere) ve devletlerin arasındaki ilişkilerini anlamaktır”.²⁰ Bu mücadelenin karşısında ise 1961’de Cemal Gürsel tarafından tesis edilmiş olan Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü’nü bulmak, karşı milliyetçiliklerin Kürtler veya Kürdistan üzerine çöken siyasî tekellerini göstermeye yeter niteliktedir.²¹

1980’deki faşist darbe sonrasında, “Kürt Sorunu”na karşı konumlanmış Türk tarihçiliğinin ardındaki kurumsal desteğin de arttığı su götürmez bir gerçektir. Zira Türkiye Cumhuriyeti’nin varlığına yönelik tarihi tehditleri Ermeni Meselesi, Bölücülük ve Alevi-Sünnî ayrılığı olarak niteleyen Mustafa Öztürk ve benzerlerinin tarihyazımına bakışı öncelikli olarak Türk-İslam sentezinin de bir sonucu olarak Kürtlerin ve/veya Kürdistan’ın Türk olduğunu ispatlayıcı çalışmalar ortaya koymaktı.²² Bilimsel niteliği en hafif tabirle kuşkulu bu

¹⁶ 1920 ila 1970 arasında bu türdeki Kürt çalışmalarının bir derlemesi için bkz. M. Malmisanij, *Antikürdolojiden Kürdolojiye Giden Yol ve İsmail Beşikçi* (İstanbul: Vate Yayınevi, 2010), 14-22.

¹⁷ Hirschler, “Defining the Nation”, 160; Bozarslan, “Some Remarks on the Kurdish”, 29.

¹⁸ Bozarslan, “Some Remarks on the Kurdish”, 34.

¹⁹ Şeref Han, *Şerefname*, M. Emin Bozarslan (çev.) (İstanbul: Yöntem Yayınları, 1975); İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu’nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller* (Ankara: E Yayınları, 1970); Djene Rhys Bajalan, “Şeref Xan’s Sharaftname: Kurdish Ethno-Politics in the Early Modern World, Its Meaning and Its Legacy,” *Iranian Studies* 45, no. 6 (2012); Metin Yüksel, “A ‘Revolutionary’ Kurdish Mullah from Turkey: Mehmed Emin Bozarslan and His Intellectual Evolution,” *The Muslim World* 99, no. 2 (2009).

²⁰ Scalbert-Yücel ve Le Ray, “Knowledge, Ideology and Power,” 10.

²¹ *A.g.m.*, s.27.

²² Mustafa Öztürk, “Doğu Anadolu Meselesi’nin Tarihî Boyutları Üzerine Bazı Görüşler,” *Türk Yurdu*, no. 55 (Mart 1992).

çalışmalarda, 1930'larda Türk olduğu dillendirilen Kürtlerin bu sefer Türklerle dil, coğrafya, din ve inanç, kültür birliği öne sürülüyor ve Kürt aşiretlerinden Ertoşi aşiretinin Oğuzların Suriye ve Irak'ta yaşayan bir boyu, Botan aşiretinin de Oğuzların Üç-Oklar kolundan gelen Türkler olduğu kanıtlanıyordu.²³ Benzer şekilde, Türkçe olmadığı anlaşılan kimi köy isimlerinin varlığına rağmen 16. yüzyıldan itibaren Diyarbakır'deki köylerin nüfusunun tamamının Türkler tarafından oluşturulduğu iddia edilebilmekteydi.²⁴ Aksi durum, yani Kürtlerin Türk milletinden ayrı bir etnik grup olması Bayram Kodaman'a göre açıkça emperyalist emeller için önemli bir istismar unsuru teşkil ettiğinden, Kürtleri ve Türkleri Doğu Anadolu'da yaşayan ayrı düşünölemeyecek derecede kaynaşmış bir toplum olarak görmek de tarihçiliğin vazifeleri arasında sayılmaktaydı.²⁵

1984'de PKK'nin ilk silahlı saldırısıyla farklı bir veçheye bürünen Kürt siyasal hareketinin ardından Kürt tarihçiliği de daha çok diaspora Kürtlerinin kaleminden çıkan popüler tarihlerle güç kazanmaya başlamıştı. Fakat bunun gerek Türk tarihyazımında gerekse de Kürt tarihyazımında etnik köken ve anavatan temalı tartışmalarda bir değışiklik yarattığını söylemek pek mümkün değildir. Kürtlerin, Türkiye'deki askerî yönetimin tesis etmeye çalıştığı Türk-İslam sentezinin doğal bir sonucu olarak "Türk" olduğu ispat edilen bu tarih çalışmalarında Kürt mîrlikleri de Türk beyliklerine dönüşmekten geri kalmamıştı. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Kürdistanı'nda hâkim olan Cizre'de Botan mîrliği ve Süleymaniye'de Baban mîrliği başta olmak üzere İmadiye, Hakkâri, Bitlis ve Mahmudiye'deki Kürt mîrleri, on dokuzuncu yüzyılda merkezîleşen Osmanlı Devleti'ne isyan eden Türk beylikleri olarak resmedilmekteydi.²⁶ Bu çalışmaların ön ayak olduğu milliyetçi tarihyazımı geleneğinde on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Kürdistanı'nda olanlar -olabilecek en basit hâliyle- bir itaat ve isyan ikiliğine indirgenmiştir. Örneğin Nazmi Sevgen, 1877-78'deki Osmanlı-Rus Savaşı'nda Bedirhan Paşa'nın oğullarından Bedri, Hüseyin Kenan ve Ali Şamil Beylerin Osmanlı devletine gönüllü toplayarak sağladıkları katkıyla devlet yönetimine dâhil olduklarını söylerken aynı Bedirhan ailesinin Mustafa Kemal'in nutkundaki zararlı faaliyetlerine atıfta bulunarak Kürtlerin tasfiyesini anlatmaktadır.²⁷

Bu merkez-çevre arasındaki gerilim üzerinden yapılan çalışmaların sadece Türk milliyetçi tarihyazımına ait olmadığına, aksine çoğunlukla Kürt milliyetçi tarihyazımının da bu gerilimi yeniden ürettiğinin belirtilmesi gerek. Bu bakış açısında, Kürtlerin tarihsel olarak varlığı bir sorunsalın ötesinde ön koşuldı, bu

²³ Şükrü Kaya Seferoğlu, *Anadolunun İlk Türk Sakinleri Kürtler* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982), 60-2.

²⁴ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 157.

²⁵ Bayram Kodaman, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdârî Durumu* (Ankara: Anadolu Basın Birliği, 1986), 9.

²⁶ Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982).

²⁷ Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk*, 119, 132.

bağlamda Nergıza Torî Ebedî Kürtlerden bahsetmekteydi.²⁸ Bu uç örneklerin yanında, bir başka sorun ise on dokuzuncu yüzyıldaki mîrliklerin tasfiyesinin büyük ölçüde mîrlerin siyasi hamleler ve buna mukabil Osmanlı hükûmetinin geliştirdiği politikalar ikilemi arasında kısıtlanmış siyasi bir tarihle anlatılmasıdır. Birçoğu profesyonel tarihçi olmayan araştırmacılarca yazılan bu çalışmalarda on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısının sonuna dek “yaşanan Kürt-Osmanlı yoğun sıcak savaşları”na vurgu yapılıyordu ve hâliyle Osmanlı Kürdistanı’nda gerçekleşen mîrliklerin tasfiyesi bir şekilde merkez ve çevre arasında siyasi bir savaş olarak resmediliyordu.²⁹ Bu açıdan bakıldığında, Botan mîri Bedirhan üzerine çalışmalarda bir zenginlik olduğu addedilebilir.³⁰ Ancak Ahmet Kardam’ın da bir örneğini sunduğu gibi Bedirhan’a yönelik ilgi ancak Bedirhan’ın Osmanlı Devleti’ne karşı direniş ve isyanı çerçevesi ve Bedirhan ailesinin sonrasında yaşadıklarıyla kısıtlıydı.³¹ Merkez-çevre geriliminde merkeze aşırı vurgu yapmak Türk milliyetçi tarihyazımının en önemli hasletlerinden biriyken, Kürt tarihyazımı da bunu başka bir noktadan kurguluyordu. Hirschler’in milliyetçi Kürt tarihyazımında öne çıkan unsurlardan biri olarak altını çizdiği “direniş miti” gereğince, “anavatan”ın sahibi ile dışarıdan gelen “öteki” arasındaki gerilim, on dokuzuncu yüzyıl tarihçiliğine gelindiğinde Türk tarihyazımındaki “merkez”in karşısına konumlanıyor ve fetihlere, saldırılara ve asimilasyona direnebilmiş bir “çevre” olarak ortaya çıkıyordu.³²

Bu merkez-çevre geriliminin devam ettiği profesyonel çalışmalardan da bahsedilebilir. Hakan Özoğlu’na göre on dokuzuncu yüzyıl Kürdistanı’nda Kürt yöneticilerinin Osmanlı Devleti’ne sözde bir bağlılığı varken malî merkezileştirmeyi gerçekleştirmek isteyen “Osmanlı merkezi hükûmeti yeni bir idari oluşum başlattı”.³³ Bu da elbette taşrada çıkarlarını muhafaza etmek isteyen ve “ön-milliyetçi” bir hasleti de olabilecek mirlerle rasyonelleşen merkezî devlet arasındaki gerilimi yeniden üretmektedir. Bu çerçeve içinde gerek Kürt gerekse de Türk milliyetçi tarihyazımı Kürt mîrlerini “büyük kişilikler” çerçevesinde ve sorunsuz modernleşen bir modern Osmanlı devlet aygıtıyla ortaya çıkan gerilim içinde ele almakta beis görmüyordu.³⁴ Kürt milliyetçiliğinin on dokuzuncu yüzyıldaki erken örneklerini arama gayesinde olan bu çalışmalar bir şekilde Türk milliyetçi tarihyazımının tam karşısında olmakla benzer bir çerçeve içinden hareket ederek Osmanlı Kürdistanı’nda neler olduğuna dair değişen siyasi

²⁸ Nêrgıza Torî, *Kürt Kültür Tarihi* (İstanbul: Berfin, 1999).

²⁹ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)* (İstanbul: Doz Yayıncılık, 2007), 25-6.

³⁰ Örneğin, bkz. Malmisanij, *Cizra Botanlı Bedirhaniler: Bedirhani Ailesi Derneği’nin Tutanakları* (İstanbul: Avesta, 2000).

³¹ Ahmet Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyan Yılları* (Ankara: Dipnot, 2011); *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Sürgün Yılları* (Ankara: Dipnot, 2013).

³² Hirschler, “Defining the Nation”, 155.

³³ Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), 79-80.

³⁴ Tuncay Ögün, *Doğu’nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı* (İstanbul: Yeditepe, 2010).

iktidar ve ilişkilene biçimleri dışında bölgenin sosyal veya iktisadi yapısına dair kapsamlı bir örnek sunmuyordu.

Merkez-çevre ikiliğini yeniden üreten Kürt milliyetçi tarih çalışmalarının yanında, Türk milliyetçi tarih geleneğinde amaç Kürtlerin ve Kürdistan'ın aslında var olmadığı amacıyla körleştirdiğinden, gerek erken dönem gerekse modern Osmanlı Tarihi bağlamındaki çalışmalar Özok-Gündoğan'ın da belirttiği şekilde insansız, yani aktörsüzdü.³⁵ Çalışmaları bu duruma bir istisna teşkil eden Fuccaro, aşiret ve devlet arasındaki indirgemeci bakış açısını eleştirerek erken modern Osmanlı Kürdistanı'nın karmaşık bir siyasi, toplumsal ve idarî bir yapı olduğunu iddia etse de kendi çalışmasının da insansız olmaktan kurtulabildiğini söylemek oldukça güç.³⁶ Bu açıdan Yılmazçelik'in bir tarihçi olarak Diyarbakir ve Dersim gibi bölgeleri çalışmayı tercih etmesinin bu gelenekle olan ilişkiyi sergilemesi açısından manidar olduğunu belirtmek gerek. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Diyarbakir'i inceleyen çalışmasında mahalleler, kaleler, dinî ve sosyal yapılar, yerel yönetimdeki idarî mevkiler, iktisadi kaynaklar ele alınmışsa da bunlar ancak durağan bir şekilde derlenmiş ve insanî ilişkiler ağından koparılıp ele alınmıştır.³⁷ Aynı şekilde on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Dersim üzerine çalışmasında aşiret ve liderlerinin isimleri, idarî yöneticilerin isimleri, köyler vs. olsa da bu kişilerin ortak bir mücadele alanı teşkil edecek toplumsal bir yapıda yerleri yoktu.³⁸ Bu hâliyle Dersim üzerine çalışması bölgenin yüzyılın ikinci yarısındaki yegâne toplumsal hareketi olarak anlatılan ıslah yanlısı devlet güçleri ile çıkarlarını korumak isteyen ve halk üzerinde büyük bir nüfuza sahip aşiret reisleri ve ağalar arasındaki mücadeleyle sınırlı kalmışlardır. Osmanlı Devleti de bu mücadeleyi nihayete erdiremediğinden "aşiretlerin ıslahı meselesi de Cumhuriyet sonrasına intikal etmiştir".³⁹

Tarihsel anlatılarda kurumları ve yapıları öne çıkaran eğilim, Tanzimat devrinde doğu vilâyetleri üzerine yazılmış çalışmaların ortak bir özelliğidir denebilir. Yukarıda bahsedilen milliyetçi saiklerle bezeli olmasa da Marufoglu da 1831'den 1914'e olan dönemde incelediği Kuzey Irak hakkında oldukça durağan bir anlatı oluşturmaktadır.⁴⁰ Bölgedeki Türkmenleri, Kürtleri, Arapları ve "Azınlıkları" siyasi, sosyal ve iktisadi konumlarıyla ele alarak bu kesimlerin etkileşimleri yerine birbirlerine karşı "konumları"nı durağan bir şekilde anlatmaktadır. Kürtlerin varlığı meselesinde Yılmazçelik gibi bir ideolojik kaygısı

³⁵ Nilay Özok-Gündoğan, "The Making of the Modern Ottoman State in the Kurdish Periphery: The Politics of Land and Taxation, 1840-1870" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, State University of New York, 2011), 18.

³⁶ Nelida Fuccaro, "The Ottoman Frontier in Kurdistan in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," Christine Woodhead (der.) *The Ottoman World* içinde (Londra; New York: Routledge, 2011), 243.

³⁷ Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir.

³⁸ İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı (İdarî, İktisadî ve Sosyal Hayat) (Elazığ: Şark Pazarlama, 1999).

³⁹ Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim, 102.

⁴⁰ Sinan Marufoglu, Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998).

olmasa da bölgede mevcut Soran, Behdinân, Baban mîrliklerinin tasfiyesini anlattığı kısımda şöyle bir şerh düşmektedir:

Bazı kaynaklarda, Osmanlı devletine bağlı olarak İran karşısında bilinçli bir şekilde oluşmalarına müsaade edilen bu Kürt Emîrliklerin, birer bağımsız siyasî devletler imiş ve Osmanlı Ordusuna karşı çatışmaları da, Kürt halkının ulusal bağımsız hareketi imiş gibi takdim edilmeye çalışılmaktadır. Oysa bu emîrliklerin oluşumu, bölgedeki güçlü bir aşiretin diğer güçsüz aşiretler üzerinde sağladığı üstünlüğü ile oluşmakta idi ve bu oluşum, çevredeki büyük devletlerin kontrolü [*sic.*], gözetimi ve izni çerçevesinde gerçekleşmekte idi. Kaldı ki, Osmanlı Devleti, o dönemde Kürt halkının da mensubu bulunduğu İslam aleminin [*sic.*] ve Sünni mezhebinin bayraktarlığını ve korumasını üstlenmiş idi. Dolayısıyla, İslam Dünyasında Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra sömürgeci Avrupalılara karşı siyasi ve askeri anlamda yürütülen ulusal bağımsızlık hareketlerine bir benzerlik tarafı yoktu.⁴¹

Yukarıda da bahsedildiği gibi Kürt milliyetçi tarihyazımında benzer bir gelenekten bahsedilebilir ancak burada önemli olan nokta, Marufoğlu'nun Kürtlerin tarihsel olarak varlığını tanımakla birlikte Kürtlerin kaderini, dolayısıyla tarihini İslam birliği içinde ele alarak Türk-İslam sentezinin bir diğer sacayağına bağlamasıdır.

On dokuzuncu yüzyıldaki Osmanlı Kürdistanı'na ilişkin bu alabildiğine durağan tarih anlatısı ve tarihteki değişikliklerin ancak siyasi aktörlerin karşılıklı çatışmasına indirgenmesi elbette sadece bu milliyetçi tarihyazımının bir hasleti değildir. Aksine Türkiye'deki tarihçiliğin büyük ölçüde devletçi bir geleneğe sahip olmasından ötürü tarih çalışmaları da birçok meseleyi devletin idarî bütünlüğü içinde bir resim karesi olarak görmüş ve sosyal tarih adına da yalnızca sosyal yapıların tarihin belirli bir anında belirli bir coğrafyada incelemişlerdir. Bu mesele, 1990'lardan itibaren Osmanlı Kürdistanı'na ilişkin “özerklik” çabaları altındaki çalışmalarda ortaya çıkmıştır.

II. Osmanlı Ermenilerinin Tarihi Yerine “Ermeni Sorunu” Tarihi ve “Hoşgörü Miti”

Türkiye'deki tarih yazıcılığında Osmanlı Ermenilerinin tarihine dair yaklaşımda Ermenilerin ve Ermeni coğrafyasının yok sayılması ve devlet güvenliği gibi Kürtler üzerine olan tarihyazımlarındaki sorunların yanı sıra Kürt tarihinden daha farklı sorunlar göze çarpmaktadır. Farklılığın en temel sebebi ise Ermenilere dair tarihyazımının, Soykırımın “meşrulaştırılmasına” ve özellikle de Batı Avrupa ve A.B.D.'de Soykırımın tanınmasına yönelik faaliyetlere cevap oluşturmak için geliştirilmesidir. Bu bağlamda Osmanlı Ermenileri tarihi alanında üretilen çalışmaların birbiriyle ilişkili iki paradigma tarafından belirlendiği görülmektedir. Bunlardan birincisi, Osmanlı Ermenilerinin tarihi

⁴¹ A.g.e., s. 66.

yerine devlet merkezli “Ermeni Sorunu” tarihinin -yani 93 Harbi’nden başlayarak uluslararası bir hal alan Ermeni Sorunu’nu, 1890’lardaki “Ermeni Olayları” olarak adlandırılan katliamları ve nihayetinde de Soykırım’a dair Ermenileri ötekileştiren ve kriminalize eden bir tarihin- Türkiye’de uzun bir süredir üretilmesidir. Bu tarihin ne ölçüde güvenlik konusunda “paranoyak” olduğu, bu paranoyaklığı sayesinde Avrupa karşısındaki güçsüzlüğünü bir güce çevirmeye çalışırken Osmanlı Ermenilerinin de siyasi bir sorun haline geldiği açıktır.⁴² Bu tarihin karşısında ise göreceli olarak kısa bir süredir üretilen, sol ve liberal gelenekten gelen tarihçilerin ürettiği eleştirel bir karşı tarihyazımı bulunmaktadır. Bu tarihçiler, Abdülhamid dönemi katliamlarını ve Soykırımı, failleri ve bağlamları ile inceleyerek var olan devlet eksenindeki (ve resmî tarih olarak adlandırılan) anlatıları eleştirmektedir. Ürettikleri artık önemli bir külliyat meydana getirmeye başlamıştır.⁴³ Bununla beraber yorumları birbirine zıt bu iki “Ermeni Sorunu” tarihi, Soykırımın siyasi öneminden ve önceliğinden dolayı, Türkiye’deki Osmanlı Ermeni tarihine dair akademik alanın neredeyse tamamını kaplamaktadırlar. Bu yüzden Osmanlı Ermenilerinin tarihi, belli kalıplara sıkışmıştır ve bazı konular araştırma alanı dışında kalmaktadır.

Osmanlı Ermenilerinin tarihi belirleyen ikinci paradigma ise mevcut neo-liberal ekonomik politikaları destekleyen ve sınırları paradoksal bir biçimde devlet tarafından belirlenen liberal siyasi ortamda gelişen metalaştırılmış bir çokkültürlülük söylemi ve bu söylemin önemli bir parçası olan “Osmanlı hoşgörü toplumu” mitidir. Bu mit üzerine inşa edilen tarih anlatıları, Türk-Ermeni ilişkilerinin çok iyi olduğu bir geçmişin varlığını varsayarak, bu geçmişin zamanla nasıl bozulduğunu vurgularlar. Bu bozulmanın sebebi, birinci paradigmadaki ana aktörlerin -yani Ermeni devrimci ve milliyetçiler ile emperyalist dış mihrakların- faaliyetleridir. Bu paradigma üzerine inşa edilen tarih anlatıları da bazen dolaylı bazen de dolaysız olarak birinci paradigmadaki anlatıyı desteklemektedir. Aşağıda daha detaylı bir şekilde ele alınacağı şekliyle gerek “Ermeni Sorunu” gerekse hoşgörü miti oluşturdıkları hegemonik anlatılarda, Ermenilerin ve dolayısıyla da Kürtlerin Tanzimat dönemindeki tarihlerine dair araştırmalara yer vermemektedir. Zaten böyle bir önceliklerinin ya da amaçlarının da bulunmadığını belirtmemiz gerekir.

Bu paradigmalardan ilkinin, yani “Ermeni Meselesi” tarihi alanındaki çalışmaları ve bunları üreten siyasi arka planı ana hatlarıyla şu şekilde özetleyebiliriz. “Ermeni Meselesi”nin incelenmesi her şeyden önce “devlet aklının” ürünüdür. Ömer Turan ve Güven Gürkan Öztan çalışmalarında, devlet aklına dayanan Türkiye’de Ermeni Soykırımı’nın inkârının geçirdiği evrimi ve sürekliliği, Mütareke Dönemi’nden itibaren çeşitli dönemlerde devletin siyasi, diplomatik ve akademik imkânlarının nasıl seferber edildiğini

⁴² Sanem Su Avcı, “Ermeninin Hançeri, Paranoyak Arzu”, *Birikim*, no. 132, 15.

⁴³ Fikret Adanır ve Oktay Özel (der.), *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2015).

açıklamaktadırlar.⁴⁴ Bu devlet aklının erken dönemdeki en önemli eserlerinden biri 1950'li yılların başında yazılan daha sonra İngilizceye de çevrilen Esat Uras'ın *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* adlı hacimli kitabıdır ve Türkiye'de Ermeni Meselesi'nin (ve dolayısıyla da Ermeni tarihinin) incelenmesinin ana hatlarını belirlemiştir. Soykırım sırasında devlet kademelerinde önemli rol oynayan ve Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesi uzmanı olarak Türkiye'yi temsil eden Uras, bu kitabı Ermenistan'ın "coğrafyadan intikal eden basit bir hatıra[dan] başka bir şey olamayacağını ve bunun için de Anadolu'da devamlı bir Ermeni mevcudiyeti olamayacağını her şeyden evvel ortaya koymayı lüzumlu" bulduğu için yazdığını belirtmektedir.⁴⁵ Uras'ın ve yukarıda adı geçen Saral'ın kitaplarının Türkiye'de inkârcılığın ana hatlarını, "1915'i gerekçelendirme ve kurbanı şeytanlaştırma" olarak ortaya çıkardığını yukarıda da belirtmiştik.⁴⁶ Aşağıda ise Soykırımın inkârının Tanzimat dönemi tarih yazıcılığı açısından yarattığı sorunlara değineceğiz.

"Ermeni Sorunu", devlet odaklı anlatılara göre her şeyden önce diplomatik bir sorundur. 1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı'nın akabinde Ermenilerin sakin oldukları vilayetlerde yapılması öngörülen reformlar bu sorunun temel eksenini oluşturmaktadır.⁴⁷ Bunlara kıyasla daha nüanslı anlatılar da mevcuttur. Mesela 1980'lerde yabancı arşivlerde araştırma yapması için görevlendirilen Bilal Şimşir'in İngiliz konsolosluk raporlarına dayanarak Ermeni Sorunun kökenini incelediği çalışması, 93 Harbi'nden ve onu takip eden St. Stefanos ve Berlin Antlaşmalarından önce de Osmanlı Ermenilerinin Rus yönetimine meyilli olduğunu iddia etmektedir.⁴⁸ Burada hangi raporların incelenip hangilerinin incelenmediği ve Büyük Britanya'nın Rus karşıtı siyasetinin konsolosların raporlarını ne ölçüde şekillendirdiği (mesela Rus tehlikesinin boyutlarını abartarak kendi konumlarını güçlendirmeye çalışmaları gibi) soruları cevapsızdır. Bunlardan daha da önemlisi, bu "Ermeni Sorunu" tarihi tehlikeli biçimde milliyetçi ve özellikle de Sovyet döneminde üretilen Ermeni anlatılarıyla örtüşmekte (mesela Osmanlı Ermenilerin Rusya'yla olan ilişkileri), Ermeni Devrimcilere sempati ile bakan eserlerin, Ermeni karşıtı tezlerin en önemli kaynakları olduğunun altının çizilmesi gerekmektedir.⁴⁹ Burada tarihyazımı açısından önemli olan, 1860'lardan itibaren aslında bir "Ermeni Sorunu"nun olduğunun ve bunun tartışıldığının gözardı edilmesidir. Başka bir yerde bunun

⁴⁴ Ömer Turan ve Güven Gürkan Öztan, "Türkiye'de Devlet Aklı ve 1915", *Toplum ve Bilim*, no. 132 (2015), 78-131.

⁴⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), iii.

⁴⁶ Turan ve Öztan "Türkiye'de Devlet Aklı ve 1915", 94.

⁴⁷ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984), 1.

⁴⁸ Bilal N. Şimşir, *The Genesis of the Armenian Question* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), 1-5.

⁴⁹ Burada ilk aklı gelen eser Lousie Nalbandian'ın *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, (Berkeley: University of California Press, 1963) adlı çalışmasıdır. Bu kitap Türkiye'de Ermeni Sorunu üzerine yazan tarihçiler için âdeta bir başucu kitabıdır.

Ermeni sorunu kronolojisinde önemli bir hata olduğunu, devlet eksenli ve inkârcı tarihyazımının Tanzimat dönemi tarihine dair yarattığı kronik bir sorun olduğunu belirtmiştik.⁵⁰ Öncelikli olarak bu kasıtlı yanlışlığın Tanzimat dönemi tarihyazımı için düzeltilmesi ve Ermeni Sorunu'nun sosyal ve ekonomik sebeplerinin incelenmesi gerekmektedir.

Tarih yazıcılığındaki belli başlı noktaları incelemeye geçmeden önce, Türkiye'deki Ermeni tarihini belirleyen ikinci paradigmayı da incelememiz gerekmektedir. Bu “Osmanlı hoşgörü miti”dir. Hoşgörü söylevi, yirminci yüzyıl boyunca siyasetin içinde farklı amaçlarla kullanıldıktan sonra yirmi birinci yüzyılın başında tekrar ortaya çıkmış ve siyasi spektrumun çok farklı öğelerince kullanılmaya başlanmıştır. Toplumda eşitlik ve hak arayışı içinde olan grupların (etnik ve dini azınlıklar, heteronormatif cinsiyet tanımlarına uymayanlar) durumunun iyileştirilmesi gibi bir amaca sahip gibi görünen “hoşgörü” söylevi, aslında bu amacını yerine getirmekten uzaktır. Brown'a göre siyasi iktidarın sınırlarını belirlediği bu söylev, iktidar ilişkilerini tekrar üretmekte, kimin ve neyin “hoş görüleceğini” belirleyerek onların mâdun, farklı, hatta marjinal konumlarını kesinleştirmektedir. Bunu yaparken de hukuk aracılığı ile bu grupların haklarını konuşmak yerine hoşgörü söylemiyle oluşturmuş, sınırları kanun dışı ve toplumun geri kalanının hoşgürüsüyle belirlenmiş bir alanı onlara bırakarak hak arayışlarını depolitize etmiştir.⁵¹

Bu bağlamda hoşgörü söylevinin Türkiye'deki tezahürü “Osmanlı hoşgörü miti”dir ve Ermeni Sorunu özelinde AKP döneminde ortaya atılan “adil hafıza” söylemiyle birlikte geliştiğinin altını çizmek gerekir. Bunun farklı boyutları vardır. Bunlardan birincisi, hoşgörü miti millet sistemi olarak kabul edilen, imparatorluk içindeki farklı unsurlar arasındaki ve kendi grupları içindeki ilişkilerin ana hatlarını çizen sosyal yapının temel alındığı eşit olmayan iktidar ilişkilerini ve eşitsizlikleri sorgulamaz ve bunları verili kabul eder. Bu bakımdan hoşgörü miti, toplum içinde bireyin bağlı olduğu dinî ve etnik topluluktan dolayı maruz kaldığı ayrım ya da ayrıcalıkları sorgulamadan sistemin devamlılığını vurgular. Sistemin devamlılığı sırasında ortaya çıkan sorunlar, yani bu sistemin işlemediği anlar ise ancak “dışarıdan müdahale”nin (*deus ex machina*) sonucu olarak açıklanmaktadır. Bu da genelde devlet güvenliği ve özelde de “Ermeni Sorunu” çerçevesinde önemli yere sahip olan “dış mihrak”lar anlatısıyla uyum içerisindedir.

Mesela devletin görev ve masraflarını üçüncü şahıslara devretmesine yarayan vakıfların mevcut hükûmetin neo-liberal politikalarıyla ve “Osmanlı medeniyeti” söyleviyle uyumlu olarak desteklendiği görülmektedir.⁵² Yakın

⁵⁰ Yaşar Tolga Cora, “Osmanlı Taşrasındaki Ermeniler Üzerine Olan Tarihyazımında Sınıf Analizinin Eksikliği”, *Praksis*, 39, (2015), 26-28.

⁵¹ Wendy Brown, *Regulating Aversion: Tolerance in the Age of Identity and Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2006), 13-14.

⁵² Cumhuriyet döneminde hükûmet politikaları ve Müslümanlara ait vakıflar arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin farklı dönemlerde etkin olan ekonomik gelişim söylevleri ile değişimi için şu çalışmaya bakılabilir: Gizem Zencirci, “From Property To Civil Society: The

geçmişte gayrimüslim vakıflarının yönetimi hakkında yapılan düzenlemelerin de benzer şekilde çok dar biçimde algılanan millet sisteminden ve bu sistemi oluşturduğu hayal edilen etnik gruplar arası hoşgörü ve işbirliğiyle meşrulaştırıldığını iddia edebiliriz. Bu durumda hoşgörü miti, gayrimüslim ve Müslüman vatandaşlar arasında eşitlik temeli yerine farklılıkların katmanlaştığı ve eşit olmayan güç sahiplerinin etkileşim içinde olduğu bir yapıya da tarihsel zemin hazırlamaktadır.

Hoşgörü mitinin bir diğer boyutu ise Müslümanların da Ermeniler kadar acı çektiğinin altı çizilen “adil hafıza” yaklaşımında, önceki dönemlerde görülen inkarcılığa yeni bir boyut eklenmiş olmasıydı.⁵³ “Adil hafıza”nın diplomatik bir sav olduğu ve öncelikli olarak dış dünyayı (Avrupa Birliği ile ilişkiler gibi) muhatap aldığı düşünülürse, “hoşgörü” söylemi ve “birlikte yaşama dair vurgu” dahili siyasette tüketim içindir ve Türk akademik dünyasının bunun için seferber edildiği görülmektedir. Bu konudaki en kapsamlı çalışma, 2006’da Erciyes Üniversitesi’nde gerçekleştirilen “Hoşgörü Toplumunda Ermeniler: Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği” adlı sempozyum ve bu sempozyumun dört cilt halinde yayınlanan bildirileridir. Ermeni Meselesi’nden bağımsız olarak Türk ve Ermeni toplulukları arasında farklı alanlardaki işbirliklerine vurgu yapılacağı iddia edilen konferans, gerçekten de on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Ermeni tarihine dair Türk tarihçilerin ürettiği ender metinlerdendir.⁵⁴ Konferans bildirilerinde, özellikle şeriyeye sicillerine ve Osmanlı arşivinden belgelere dayanarak farklı şehirlerde toplumsal ilişkiler hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Kürt coğrafyasının bildirilerde sunulan bu ortak yaşamın parçası olmadığı ve katılımcılarca incelenmediğini hemen belirtmekte fayda vardır. Yani ortak yaşama katılanlar Türkler ve Ermenilerdir, zira mevcut siyasi konjonktürde öncelikli olarak vurgulanması gereken konu buydu. Bu eksikliğin dışında, hoşgörü mitinin hâlâ tek başına bir paradigma oluşturacak kadar kuvvetli hale gelmediği de açıktır. Türkiye’deki tarihçilerin elindeki tek açıklayıcı paradigmanın “Ermeni Meselesi” olmasından ötürü bildirilerde bu paradigmanın desteklendiği, bildirilerin bir kısmının yine düşman Batı ve devrimci/milliyetçi Ermeniler, yani iç ve dış düşmanlara atıfla tarihi olayları açıkladığı görülür. Giriş metninde “tam bir Osmanlı” dedesiyle karşılaştıran “ASALA’nın avukatı” Patrik Devociyan’ın ruh hali, “insanîyet ve hoşgörü felsefesinin hâkim olduğu Osmanlı idarî coğrafyasındaki hava ile egoizm, pragmatizm ve kapitalizm anlayışının geçerli bulunduğu Avrupa idarî coğrafyasındaki hava ve ruhun muhteva bakımından farklılığından” kaynaklanmaktadır.⁵⁵ Ya da “Ermeni Meselesi”[nin]...esasen Türk ve Ermeni

Historical Transformation Of Vakıfs In Modern Turkey (1923–2013)”, *International Journal Of Middle East Studies* 47, no. 3 (2015), 533-554.

⁵³ Turan ve Öztan “Türkiye’de Devlet Aklı ve 1915”, 127.

⁵⁴ Metin Hülagü, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan (der.), *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler: Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2007).

⁵⁵ Hülagü, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, ix.

toplumları arasında tabîi olarak gündeme gelmiş bir mesele olmaktan ziyade üçüncü şahısların ve yabancı devletlerin bir icadı olduğu muhakkaktır”.⁵⁶ Bu Brown’ın belirttiği hoşgörü söylevinin yirmi birinci yüzyılda Batı’nın, ötekiyi hoşgörüsüz olmakla itham ederek kurduğu emperyalist dilin de alt üst edilmiş halidir.⁵⁷ Dolayısıyla bu ve benzeri projeler, Osmanlı hoşgörü mitinden faydalanarak hem Batı medeniyetini kendi silahıyla vurmayı amaçlamakta hem de kendi emperyal (neo-Osmanlıcılığın kültürel ve neo-liberal boyutu olarak düşünülebilir) söylemlerini geliştirmektedirler. Bu söylemde Ermenilerin tarihinin incelenmesinin birincil amaç olmadığı, ancak bu hoşgörü söylevini oluşturmak için amaca dönüştüğü görülür.

Fakat, Erciyes ve Nevşehir Üniversiteleri tarafından sonraki yıl düzenlenen konferansta Ermeni Sorunu paradigması ağır basmış ve bu konferansın başlığına dahi yansımıştır: “Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler”.⁵⁸ Konferanstaki bütün bildiriler Ermeni milliyetçiliği, emperyalist devletlerin Ermenilerle ilgili politikaları ve misyonerlerin faaliyetlerine odaklanmaktadır. Kısacası, Osmanlı hoşgörü miti, özellikle devlet kademelerinde, “İstanbul Kültür Başkenti” gibi projelerle ve Avrupa Birliği ile ilişkiler bağlamında Türkiye ile Ermenistan arasındaki Protokollerin yarattığı olumlu havaya rağmen, kendine akademik bir alan yarat(a)mamıştır. Başka bir ifade ile Türkiye’deki tarihçiliğin Ermeni Meselesi dışında Ermeni tarihine dair ilişki kurmasının meşru olduğu bu alan da hegemonik bir paradigma geliştirmeden ortadan kalkmıştır. Bu alanın geçiciliği, Türkiye’de akademinin siyasal iktidarla olan yakınlığının ve gündelik siyasetle olan ilişkisinin tarihyazımını nasıl belirlediğini ya da kısıtladığını açık biçimde göstermektedir.⁵⁹

III. Özerklik Gölgesi altında Kürdistan’ın Tarihi

Siyasetin tarihyazımını belirlemesi sadece devlete bağlı akademik birimlerde üretilen çalışmalarla sınırlı değildir. Zira farklı tarihyazımı gelenekleri, siyaseten farklı hatta karşıt olsalar bile siyasal amaçlar doğrultusunda oldukça benzer ve belki ortak denebilecek bir çerçeve içinden tarih yazabilmektedir. Bunun açık bir örneği, Kürdistan bölgesinin tarihsel olarak özerk olup olmadığı çevresinde

⁵⁶ Hülagü, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, xiii.

⁵⁷ Brown, *Regulating Aversion*, 7.

⁵⁸ Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan (der.), *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler: Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II) 22-24 Mayıs 2008 (Cilt 1-4)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2008).

⁵⁹ “Hoşgörü miti” ve Ermeni tarihine yönelik çalışmalarının bir benzerinin 2013 yılındaki Dersim Katliamı “özürü” çevresinde de oluşturulmaya çalışıldığını ve Alevilere yönelik şiddeti tanımak yerine, bu şiddeti başka söylemlerle karıştırarak yok sayan siyasal iktidarın “doğruluk rejimi” ile akademiye üretilen yayınların kısa sürede ortadan kalkması örneğinde de görüldüğünü belirtmekte fayda var. Ayata ve Hakyemez, Dersim Katliamına dair özrü söylemsel olarak incelemişlerdir. Belgin Ayata ve Serra Hakyemez, “The AKP’s Engagement with Turkey’s Past Crimes: An Analysis of PM Erdoğan’s ‘Dersim apology’”, *Dialectical Anthropology*, no. 37 (2013), 131-143.

şekillenen tarihçiliklerdir. 1980’lerde Osmanlı Devleti’nin doğu vilâyetleriyle ilgilenen Türk milliyetçi tarihyazımının ortaya sürdüğü, bölgenin Türk olduğuna dair savlar, 1990’lardan itibaren Kürt hareketinin bir sonucu olarak gerek siyasi gerekse kimlik olarak Osmanlı Devleti içinde Kürtlerin tasarruf ettiği “özerklik” mefhumunun altının oyulmasına yönelik savlara doğru evrilmiştir. Daha çok erken modern Osmanlı Devleti’yle ilgilenen bu çalışmalarda devletin merkezî özelliği öne çıkarılırken Kürtlerin bölgesel özerkliğinin de ancak ve ancak devletin rızasına dayalı bir yönetim olduğu yinelenmekteydi. Başka bir deyişle, Houston’ın Kürt mîrliklerinin sahip olduğu “siyasi özerklik” mefhumunun anlamı ve kapsamı merkezindeki kuramsal takıntı olarak adlandırdığı bu gelenekte, Osmanlı Devleti’nin doğu vilâyetleri ancak merkez ve çevre arasında özerklik veya merkezîlik ikiliklerini inceleyecek şekilde çalışılmaktaydı.⁶⁰

Bu özerklik odaklı çalışmalar, gerek Türk gerekse Kürt tarihçilerinin farklı siyasi konumlarına göre Kürtler ve Osmanlı merkezî idaresi arasındaki ilişkilerle kısıtlıydı. Aşağıda gösterileceği üzere Türk milliyetçi tarihyazımı, 1990’lardan günümüze kadar bu konuda Osmanlı Devleti’nin merkezîliğini öne çıkarırken Kürt-Türk tarihyazımlarından daha farklı çalışmalar da ortaya çıkmaktaydı. Yine popüler tarih eseri olan bu çalışmalarda, Kürtlerle Osmanlıların “ittifak” hasletleri ortaya konarak günümüz siyasetine farklı bir perspektif sunması bekleniyordu.⁶¹ Bu tür ilişkiler üzerine olan çalışmalardaki en önemli unsur ise Osmanlı Devleti’nin on altıncı yüzyılın erken dönemlerinde Doğu Anadolu’daki Müslüman beylere, İran’la olan rekabete karşı destek amacıyla verilen aile ocakları, mülkleri olan “yurtluk-ocaklık” ve “ hükûmet” sancakları teşkil etmektedir.⁶² Bu özerk yapılar, Türk milliyetçi tarihyazımında ele alınarak günümüzdeki “özerklik” tartışmaları da modern algılarla üç yüzyıl önceki zaman dilimine çekilerek tartışılmaktadır. Bu açıdan Kılıç’ın şu sonucu yeterince açık olsa gerek:

[...] *yurtluk-ocaklık* ve *hükûmet* sancaklar, sadece sefer zamanında buraları tasarruf eden beyler ve bu beylerin maiyetlerindeki askerleri ile bağlı bulundukları beylerbeyinin emri altında sefere çıkmakla yükümlü olan,

⁶⁰ Christopher Houston, “Set aside from the Pen and Cut off from the Foot’: Imagining the Ottoman Empire and Kurdistan,” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27, no. 2 (2007), 397-8.

⁶¹ Süleyman Kocabaş, *Tarihî Türkler ve Kürtler Arasında Kader Birliği, 1058-2014* (İstanbul: yayıncı yok, 2014); Murad Ciwan, *Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Şafîîler ve Kürtler: İlk Kürt-Osmanlı İttifakı (1514)* (İstanbul: Avesta, 2015).

⁶² Nejat Göyünç, “Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında,” Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan içinde (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991); Halil İnalcık, “Autonomous Enclaves in Islamic States: Temliks, Soyurghals, Yurdluk-Ocaklıks, Mâlikâne-Mukâta’a and Awqaf,” Judith Pfeiffer ve Sholeh A. Quinn (der.), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East* içinde, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006), 126-8.

bunun dışında hiçbir yükümlülüğü olmayan ve bugünkü manada özerk bir yapıya sahip olan idarî birimler değillerdir.⁶³

Erken modern Osmanlı Devleti idaresi, gerek mültezimler gerekse eşkıyalar gerekse de Osmanlı yönetiminin “ortaklık” uygulamaları vesilesiyle günümüz “özerklik” mefhumunun ötesinde bir ortaklaşa yönetim içinde olmasına rağmen Türk milliyetçi tarihyazımının bir neticesi olarak devletin merkezî gücünü yinleme ihtiyacı hissetmektedir.⁶⁴ Bu bağlamda Kılıç, ocaklık sancakların devletin merkezî otoritesini tam olarak sağlayamadığı bölgelerde idarenin “kuru bir mülkiyet hakkıyla” belirli bir aileye terk edilmesini içeren idarî bir yapıyı bir zaaf unsuru olarak görmemek gerektiğini, aksine devletin “merkezî otoriteyi daha güçlü kılmak için aldığı bir tedbir olarak” görmek gerektiğini salık vermektedir.⁶⁵

Burada Osmanlı’nın doğu vilâyetleri bir kez daha güncel siyasi amaçlar doğrultusunda bir deneme tahtası olarak ele alınmaktadır. Yıllardır süren inkâra karşın, Kürt tarihyazımında arşiv belgelerine dayanarak yapılan çalışmalarda Kürdistan’ın varlığı gösterilirken Türk tarihyazımında da bunun karşı-tezleri üretilmeye devam etmektedir.⁶⁶ Tezcan, bu bağlamda Kürdistan sözcüğünün on altıncı yüzyıldaki kökenini anlamlandırmaya çalışarak Kürdistan’ın ancak ve ancak idarî pratiklerden ortaya çıktığını ve sadece İran’da bir karşılığı olduğunu iddia etmekte ve bu sözcüğün günümüz Türkiye’sinin güneydoğu bölgeleri için kullanılmasının bölgenin etno-demografik yapısından ziyade yerel siyasi yapılarla alakalı olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷ Türk tarih yazıcılığında Kürdistan’ın özerkliği öylesine bir “takıntı” raddesindedir ki Ögün, Cizre’yi on dördüncü yüzyılın ikinci çeyreğinden on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar beş asır yöneten Cizre beyleri için “bu dönem içerisinde hiçbir zaman tam anlamıyla bağımsız olmamışlardır” demektedir.⁶⁸ Dolayısıyla bu bakış açısına göre, gerek Van’daki gerekse Bitlis’teki yurtluk-ocaklık sancaklarla ortaya çıkan idarî yapı, merkezî otoritenin denetiminden uzak kalan yerler olmayıp Osmanlı Devleti’nin

⁶³ Orhan Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler,” *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, no. 10 (1999), 136.

⁶⁴ Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994); Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State* (Leiden, Boston: Brill, 2004); Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions* (Stanford: Stanford University Press, 2016).

⁶⁵ Orhan Kılıç, “Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri,” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, no. 1 (2001), 274.

⁶⁶ Kürdoloji Çalışma Grubu, *Osmanlı Kürdistanı Kürdistana Osmanî*, (İstanbul: BGST Yayınları, 2011). Sezen Bilir ve Alişan Akpınar, “Kürdistan Eyaletinin Kuruluşu,” *Kürt Tarihi*, no. 3 (Ekim-Kasım 2012), 18-23.

⁶⁷ Baki Tezcan, “The Development of the Use of ‘Kurdistan’ as a Geographical Description and the Incorporation of this Region into the Ottoman Empire in the 16th Century”, Kemal Çiçek (der.), *The Great Ottoman-Turkish Civilisation*, 3. cilt içinde, (Ankara: Yeni Türkiye, 2000), 540-1.

⁶⁸ Ögün, *Doğu’nun Mirlerine Son Veda*, 4.

pratik bir yaklaşımı neticesinde talep üzerine yurtluk-ocaklık veya sıradan sancak hâline getirilebilen merkeze tamamen bağlı bölgelerdi.⁶⁹ Houston'ın da belirttiği şekilde, Kılıç'ın yegâne siyasi aktörü Osmanlı Devleti'ydi ve bu bağlamda gerek bölgedeki İdris Bitlisi gibi Kürt beylerinin gerekse bölge halklarından başta Ermeniler olmak üzere diğer gayrimüslimlerin tarihsel aktör olarak bir önemi yoktu.⁷⁰ Merkezî devletin bakış açısıyla yazan Kılıç ve Öz'ün tarihçilikleri bu hâliyle Osmanlı'nın doğu vilâyetlerindeki Osmanlı hükûmeti ve Kürt beyleri arasındaki uzlaşmayı göz ardı ederek bu uzlaşmanın bölgede yarattığı tarihsel değişimi ve bu değişimin sosyal ve iktisadi sonuçlarını kaçırmaktadır. Milliyetçi bir saikle olmasa da Sinclair'in de bir erken modern Osmanlı siyasası olarak esnek bir idare şansı sunan yurtluk-ocaklıkları, devletin olağan bir idarî/malî parçası olması yolunda bir aykırılık olarak addetmesi de bu merkezî devlet görüşünün farklı bir tezahürüdür.⁷¹

Mesele bu hâliyle, ancak Osmanlı kanunnamelerinde genel hatları belirlenmiş olan yurtluk-ocaklık ve hükûmet topraklarının hâlihazırda “teorik” olan veçhelerini olası bir “adem-i merkezî” veya “özerk” bir yapı pahasına baltalamaya çalışmaktan öteye geçmemektedir. Türkiye'deki muhafazakâr tarihçiliğin duayeni olan ve örnek aldığı İnalçık'ın bile “özerk topraklar” olarak tanımladığı hükûmetler için Osmanlı kanunnameleri de “*mefruzü'l-kalem ve maktu'ü'l-kadem*” tabirini kullanmaktadır.⁷² Osmanlı malî ve idarî yetkililerinin denetiminden muafiyet anlamına gelen bu ibarenin -genellikle- sunî bir şekilde yurtluk-ocaklık sancakları hükûmetlerden ayırdığı düşünülürse, teori ve pratik arasındaki çelişkilerin çalışılmasının önemi anlaşılır.⁷³ Bu kanunnamelerdeki teorik özerkliği Öz, haklı şekilde sorgulamakta ve pratikte Bitlis'te tımar sisteminin uygulandığı gibi örnekleri göstererek valiler ve yerel Osmanlı yetkililerinin hükûmet sancaklarına müdahale ettiğini iddia etmektedir.⁷⁴ Benzer şekilde bu hükûmetlere “kadı”lar atanmış ve dolayısıyla Kürt hâkimler yerine “yargı yetkileri tamamen bunlara bırakılmıştır”.⁷⁵ Osmanlı Kanunnamelerini görüldüğü kağıt üzerinde olduğu gibi (*face value*) okumak her ne kadar sorunluysa da on dokuzuncu yüzyıla kadar ulaşan yurtluk-ocaklık veya hükûmet sancaklarının üç yüzyıllık süreçteki özerkliklerini belirli bir tarihsel bağlam içinde değerlendirmeden yok saymak da aynı derecede sorunludur. Osmanlı Devleti'nin adem-i merkezîyetçi yapıya evrildiği ve çevre vilâyetlerdeki yerel

⁶⁹ Orhan Kılıç, “Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740),” *The Journal of Ottoman Studies*, no. 21 (2001), 208; Mehmet Öz, “Ottoman Provincial Administration in Eastern and Southeastern Anatolia: The Case of Bidlis in the Sixteenth Century,” *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1-2 (2003), 155.

⁷⁰ Houston, “Set aside from the Pen,” 408.

⁷¹ Tom Sinclair, “The Ottoman Arrangements for the Tribal Principalities of the Lake Van Region of the Sixteenth Century,” *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1-2 (2003).

⁷² İnalçık, “Autonomous Enclaves.”

⁷³ Uğur Bayraktar, “Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890”(Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi University ve EHESS, 2015).

⁷⁴ Öz, “Ottoman Provincial Administration,” 153.

⁷⁵ Kılıç, “Ocaklık Sancakların Osmanlı,” 269-70.

güçlerin daha özerk bir alan bulduğu on sekizinci yüzyılın başından itibaren “ayanlar çağı” olarak adlandırılan dönemde Kılıç, hükûmetlerdeki yönetim uygulamasının daha da merkezileştiğini iddia etmekte, bunu da buraların klasik sancaklarda olduğu gibi sık sık atamalara (tevcihat) tabi tutulmalarıyla desteklemektedir.⁷⁶ Bu kısır tartışmalar yerine, bu özerk veya özerk olmayan yapıların -günümüz siyasî görüşlerine doğrudan hasretmeden- nasıl işlediğinin araştırılması erken modern Osmanlı devlet aygıtına yönelik bilgi verebilecek ve Kürdistan’ın da dâhil olduğu on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı taşra vilâyetlerindeki dönüşüme değerli bir temel arz edecektir.

Bu çalışmaların yanında yakın zamanda on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti’nin doğu vilâyetleri üzerine yapılmış çalışmaların da milliyetçi tarih yazımlarının genel özelliklerinden sıyrıldığı söylenemez. Başka bir deyişle, Osmanlı Kürdistanı üzerine çalışmalar hâlâ büyük ölçüde idari bir bakış açısından hareket etmekte ve devlet odaklı anlatılar devlet adamları dışında bölgedeki diğer kesimlere bir aktörlük atfetmemektedir. Cabir Doğan, Bedirhan Bey’in isyanını bu çerçeve dışına çıkamadan incelese de meslektaşlarından farklı olarak Bedirhan’ın özerk yönetimini görmezden gelmiyor ve bunu Osmanlı Devleti’nin merkezî gücünün zayıflaması sonucunda ortaya çıktığını iddia ettiği Anadolu’daki derebeylerin yarı-özerk konumuyla eş tutmaktadır.⁷⁷

Orhan Kılıç’ın öğrencisi olan Ömer Toraman da yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakları olan Cizre, Palu ve Eğil, Muş ve Bitlis ve Hakkâri bölgelerinin Tanzimat’a geçişini anlattığı tezinde bölgede merkezî hükûmetin tesis edilmesini yine devlet bakışlı bir anlatıyla irdelemektedir.⁷⁸ Yurtluk-ocaklıkların sadece Kürt “özerkliği” dâhilinde anlamlandırılmasının ötesinde taşıdığı önem açısından Trabzon gibi bir başka vilâyetindeki tasfiye sürecini anlattığı makalesi de milliyetçi ön koşullar ötesinde bu meselenin ele alınması açısından değerlidir.⁷⁹

1990’da Turgut Özal’ın Kürtlerin ve Kürt sorunun varlığını kabul etmesiyle başlayan 1999’da Abdullah Öcalan’ın yakalanması sonrasında 2002’de son Olağanüstü Hâl uygulamasının da kaldırılmasıyla devam eden süreçte Kürtler ve dolayısıyla tarihleri üzerindeki “resmî tabu” kalkmıştır.⁸⁰ Ancak bu kabul

⁷⁶ Orhan Kılıç, “Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükûmet Sancaklar: Hakkâri Hükûmeti Örneği,” XIV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, cilt. 2 içinde, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), 708.

⁷⁷ Cabir Doğan, “Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2010), 236.

⁷⁸ Ömer Toraman, “Tanzimat’ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklarda Uygulanması (1839-1864)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2010).

⁷⁹ Ömer Toraman, “Trabzon Eyaletinde Yurtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864),” Uluslararası Karadeniz İncelemeleri, no. 8 (2010).

⁸⁰ Scalbert-Yücel ve Le Ray, “Knowledge, Ideology and Power,” 35; Janet Klein, “Minorities, Statelessness, and Kurdish Studies Today: Prospects and Dilemmas for Scholars,” Osmanlı Araştırmaları Dergisi, no. 36 (2010), 234-5. Bu gelişmelere rağmen, Kürtler hakkındaki akademik araştırmaların tamamıyla kabul edilir olmasa da daha meşru olduğu ancak yine de kısıtların süregeldiğine yönelik Klein’in yaptığı uyarı oldukça yerindedir.

sonrasındaki tarihsel anlatıların önceki dönemlerin argümanlarından koptuğunu söylemek pek yanlış olmaz. Örneğin, 2013'te Bitlis'te düzenlenen "Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler" ve 2014'te Türk Tarih Kurumu'nun Ankara'da düzenlediği "Tarihte Türkler ve Kürtler" sempozyumları Türk tarihçiliğinin Kürtler üzerine değişen bakış açısını göstermektedir.⁸¹ Fakat bu değişen bakış açısının ardındaki baki siyasî misyon bir kenara bırakılırsa, sosyal ve ekonomik tarih açısından pek de bir değişiklikten bahsedilemez.⁸² Türk milliyetçi tarihyazımındaki bu gelişmelerin yanı sıra Kürt tarihçiliğinde de on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Kürdistanı'na yönelik değişen bir algıdan bahsedilebilir. Kürdistan'ın varlığı üzerine çalışmalar değişen siyasî konjonktürle birlikte akademik ve popüler olarak genişlemektedir. Yazarlarının çoğunluğunu Avrupalı akademisyenlerin oluşturduğu 2013'ten beri çıkan *Journal of Kurdish Studies*, 2014'ten beri çıkan *Nûbihar Akademî*, 2015'ten beri Dicle Üniversitesi'nden çıkan *International Journal of Kurdish Studies* gibi akademik dergilerin yanında *Kürt Tarihi* dergisi gibi süreli yayınlar genelde Kürdoloji özelde ise bu makalenin kapsamı olan on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Kürtlerinin çalışılabileceği müstakbel mecralar olarak umut vermektedir. Billhassa, Osmanlı Kürdistanı ve Kürt tarihi üzerine çalışan akademisyenlerin bu çalışmalarını daha popüler düzeyde icra etmesi bu alanın genişlemesi ve resmî tarihçiliğin sorgulanması açısından değerli görünmektedir.

Fakat bu gelişmelere rağmen, Türkiye'de günümüzdeki on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Kürdistanı üzerine yapılan Türk ve Kürt tarihyazımlarınca üretilen eserlerin hâlâ merkez-çevre gerilimi arasına sıkışmış ve hâliyle tarihsel değişimin de bu iki sığ karşı aktörün faaliyetlerinden ibaret olmasından ötürü, sosyal ve iktisadi olarak bölgeye dair çok az bilgimiz olduğunu söylemeliyiz. Türk milliyetçi tarihyazımında bölgenin önce Türk olduğunu 1990'ların sonundan itibaren de aslında o kadar da özerk olmadığını ifade eden, 2010'lardan itibaren ise farklı siyasî çerçevelerde bu özerkliğin önünü alarak Türk-İslam içinde bir birlik öngören çalışmalar Kürt karşılıkları ile birlikte düşünüldüğünde, bunların yanında yeni ve bölgeyi daha derinlemesine inceleyen çalışmalar yapıldığını söylemek mümkün. Ancak bu çalışmaların da Türkiye'deki tarihçiliğinin bir alamet-i farikası olan kurumsal ve yapısal bakış açısıyla çok ezber bozmadan bu sefer Osmanlı Devleti'nin doğusundaki vilâyetleri ele aldığını söyleyebiliriz. Kürtlerin erken modern dönemdeki statülerine dair çalışmalar devam etse de çalışmaların çoğunun Tanzimat dönemindeki merkezileşme anlatısı içinde

⁸¹ *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2012); *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu: Bildiriler 09-10 Ocak 2014/Ankara* 4 cilt. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014).

⁸² Örneğin, Bingöl'deki sempozyumun "Sosyal Hayat" bölümüne bakıldığında kimi başlıklar şu şekildedir: "İrk Realitesi ve Kardeşlik Felsefesi (İslamî Ölçüler Çerçevesinde)", "Kürtlerde Aşiret Kavramı ve Oluşumu", "Osmanlı'dan Günümüze Kürtlerde Ekonomik Hayat", "Yaşayan Tanıkların Yaşanmışlıkları Işığında Geleneksel Kürt Aile Yapısı ve Aile İçi İlişkiler" ve "19. ve 20. Yüzyılda Bingöl ve Çevresinde Kürt Önde Gelenleri". Bkz. *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı*, ss. 264-404.

Osmanlı Kürdistanı'na yöneldiği görülebilir.⁸³ Bu açıdan bakıldığında milliyetçilikler ve merkezî devlet gözünden yazılmayacak tarih çalışmalarının ne kadar değerli olacağı açıktır.

Bu tür konuların başında sınır çalışmaları başta gelmektedir. Retrospektif bir şekilde Irak olarak adlandırdığı Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinde Osmanlı idarî yapısını inceleyen Çetinsaya, yine devlet bakış açısıyla bu yapının karşılaştığı sorunları ele almaktadır.⁸⁴ Burada aşiretleri ve Şii'leri bu coğrafyanın ve dolayısıyla tarihinin bir aktörü olarak görmektense bir "sorun" olarak ele alan Çetinsaya, devlet-odaklı bakışıyla Osmanlı'nın doğu vilayetlerinin karmaşık ve katmanlı yapısını göstermemektedir.⁸⁵ Buna karşın, Sabri Ateş'in ve daha dar bir çerçevede de olsa Çiftçi'nin sadece Osmanlı merkezi yerine iki imparatorluk merkezi arasında kalan sınır topluluklarından birini teşkil eden Kürtlerin imparatorluğun sınır vilâyetlerinin oluşumunda nasıl değişim geçirdiğini gösteren çalışmaları bulunmaktadır.⁸⁶ Bu çalışmalar bu değişim sürecinde yerel bağlamı öne çıkararak sadece sınır bölgelerinde modern sınırların nasıl oluştuğunu açıklamamanın ötesinde bu sınırların yarattığı yeni kimliklerin nasıl birbirleriyle ve sınırların iki tarafındaki devlet aktörleriyle ilişkilenen bir tarih yazılabileceğini göstermektedir.⁸⁷ Kürt mîrliklerinden olan Kerkük'te yerleşik Babanları çalışan Atmaca, Osmanlı Devleti ve İran arasında kalan bu mîrlerin geçişken olmayan iki imparatorluk ve iki mezhep arasında (Şafii-Şii) geçişkenlik arz ettiğini göstermektedir.⁸⁸ Mîrliklerin tasfiyesinden sonra hâkimiyetin tarikatlara geçtiği argümanını, 1781'de Babanların Osmanlı mimarî geleneğini takip ederek inşa ettikleri Süleymaniye özelinde irdelemesi sufi tarikatların Kürdistan'da siyasal ilişkiler içinde nasıl aktör hâline geldiklerini göstermesi açısından önemlidir.⁸⁹

Bunun dışında, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Kürdistanı'nın sıklıkla çalışıldığı konu, aşağıda da dile getirildiği veçhile Ermeni Sorunu ile ilişkili Kürt aşiret alaylarıdır. Bu sorun daha çok güvenlik meselesi üzerinden çalışıldığından

⁸³ Cabir Doğan, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdarî Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri," Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, no. 23 (May 2011); Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı," History Studies 3, no. 2 (2011); Rahman Dağ, "Ottoman Reforms and Kurdish Reactions in the 19th Century," Nûbihar Akademî 2, no. 2 (2015).

⁸⁴ Gökhan Çetinsaya, Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908 (Londra; New York: Routledge, 2006).

⁸⁵ A.g.e., s. 72-98.

⁸⁶ Sabri Ateş, The Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914 (Cambridge, NY: Cambridge University Press, 2013); Erdal Çiftçi, "Ottoman Policy in the Ottoman-Iranian Borderland during the Late 19th Century: The Case of Ebeğe," Journal of History Studies 8, no. 1 (Mart 2016).

⁸⁷ Sabri Ateş, The Ottoman-Iranian Borderlands, 3.

⁸⁸ Metin Atmaca, "Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Albert Ludwigs University of Freiburg, 2013).

⁸⁹ A.g.e. Mîrliklerden tarikatlara geçiş argümanı için bkz. Martin Van Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).

bu çalışmalar Kürt aşiretlerinin yapısına ve yüzyılın son çeyreğindeki dönüşümlerine dair bir şey söylemekten uzaktır. Toplumsal aktörlerin yine hükûmet ve ordu görevlileri ve aşiret liderleriyle kısıtlı kaldığı bu çalışmalarda, Kodaman'ın işaret ettiği üzere aşiretlerin birbiriyle rekabeti sonucunda Hamidiye Alaylarına katılımı tek sosyal mücadele olarak gözlemlenmektedir.⁹⁰ Bu açıdan bakıldığında, Hamidiye Süvari Alaylarının Osmanlı Kürt ve Ermenileri için yarattığı gerilimi inceleyen Klein, yüzyılın son çeyreğindeki muhacir iskânı ve Abdülhamid politikaları başta olmak üzere birçok sebepten ötürü Türk-Kürt ve Ermeni üçgeninde bozulan ilişkileri değerlendirmektedir.⁹¹ Hamidiye Alayları'nı merkezî hükûmetin bir siyaseti olarak Abdülhamid döneminden İttihatçılara kadar çeken Klein, Hamidiye Alayları'nın yereldeki dönüşümünü yeterince irdelenmediğinden çalışması Türk, Kürt ve Ermeniler arasında geniş bir toplumsal kesimin kendi içlerinde ve birbiriyle olan etkileşimini göstermekten uzaktır. Gölbaşı'nın da dile getirdiği şekilde "Ermeni Sorunu" olarak addolunan meselenin Diyarbakir özelinde ve Osmanlı Kürdistanı genelinde bir "toprak sorunu" olduğunun söylenmesinin şüphesiz birbiriyle temas eden tarihlerin ortaya çıkmasına önayak olacağı açıktır.⁹²

Bu çalışmaların yanında, Osmanlı'nın Kürt vilayetlerinde kurmaya çalıştığı malî/idari düzeni revizyonist bir şekilde ele alan çalışmalar bize bölgede Tanzimat döneminde yerel ölçekte neler olduğuna dair yeni ve kıymetli bilgiler sunmaktadır. Özok-Gündoğan'ın on dokuzuncu yüzyılda Palu'daki Kürt hükûmet toprakları üzerine çalışması, milliyetçi Türk tarih yazımının aksine meseleyi yeni bir idarî-malî düzen oluşumu üzerinden kurarak bu süreçte gerek toprak sahibi Kürt beylerinin gerekse de toprağı işleyen -ne kadar bunu ayrıntıyla belirtmese de- topraksız Ermeni köylüler üzerinden anlatmaktadır. Osmanlı Devleti'nin çevre vilayetlerine post-kolonyal çerçeveden bakan çalışmalar öncülüğünde Gündoğdu ve Genç de Dersim'de Osmanlı devlet adamlarının düşündüğü ve icra etmekten çekinmediği "medenîleştirici" (*mission civilisatrice*) siyasetini çalışarak Osmanlı Devleti'nin bölgede kurmak istediği

⁹⁰ Bayram Kodaman, "The Hamidiye Light Cavalry Regiments: Abdülhamid II and the Eastern Anatolian Tribes", M. Hakan Yavuz ve Peter Sluglett (der.), *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin* içinde, (Salt Lake City: University of Utah Press, 2011), 408-11.

⁹¹ Janet Klein, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).

⁹² Klein, *Hamidiye Alayları*, 231-95. Edip Gölbaşı, "Hamidiye Alayları: Bir Değerlendirme," Fikret Adanır ve Oktay Özel (der.), 1915: *Siyaset, Tehcir, Soykırım* içinde, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015). Bunun benzerini Ermeni tarihçiliği içinde yapan bir çalışma için, bkz. Stephan H. Astourian, "The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power", Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (der.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* içinde, (New York, NY: Oxford University Press, 2011), 55-81.

düzene dair ipuçları vermekte ve Kürdistan'ın bir iç-koloni olarak çalışılabilmesinin önünü açmaktadır.⁹³

Osmanlı'nın doğu vilayetleri üzerine toplumsal ilişki ağlarını öne çıkaran, farklı kesimlerin birbirleriyle olan ittifak veya rekabet mücadelelerini ele alan çalışmalar da yeni yeni ortaya çıkmaktadır.⁹⁴ Aydın ve Verheij'in on dokuzuncu yüzyıl Diyarbekir'i üzerine çalışması bölgenin tarihini devlet ve mîrlik/aşiret ikiliğinin ötesinde çok daha geniş ölçekteki sosyal aktörlerin bir panoraması ile sunmaktadır.⁹⁵ Müslüman erkeklerle gayrimüslim kadınların -genelde zora dayanan- ilişkilerini ele aldığımız çalışma da bölgede daha gündelik toplumsal ilişkilerin nasıl şekillendiğini göstererek bu panoramayı zenginleştirmektedir.⁹⁶ Sorgu sırasında verdikleri cevaplarla da olsa kayıt altına alınan bu kadınların yanında, çevre tarihine yönelik gelişen ilginin sonucunda bölgedeki bilinen aktörlerin yanına çevre gibi daha geniş kapsamlı farklı inceleme alanları da katılmaktadır.⁹⁷ Bir yandan da Tanzimat'ın ilk yıllarında Osmanlı Kürdistanı'nın geçirdiği dönüşümün farklı aktörler arasında belli müzakereler sonucu nasıl gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Gerek şehirde gerekse de taşrada valiler, mütesellimler, mültezimler, müdürler ve köylülerin parçası olduğu ve oldukça hareketli -bazen de şiddet içermekte- olan bu toplumsal yapı üzerinden Osmanlı Kürdistanı'ndaki sosyal ve ekonomik dönüşüm, siyasi tarih ve milliyetçilik kıstaslarının ötesinde ele alınabilir hâle gelmektedir.⁹⁸ Bu da bölgenin yerel

⁹³ Cihangir Gündoğdu ve Vural Genç, *Dersim'de Osmanlı Siyaseti: İzâle-i Vahşet, Tashîh-i İtikâd, Tasfiye-yi Ezhân 1880-1913* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013). Osmanlı İmparatorluğu genelindeki bu tür post-kolonyal çalışmalar için bkz. Selim Deringil, "They Live in a State of Nomadism and Savagery": The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate," *Comparative Studies in Society and History* 45, no. 2 (2003); Ussama Makdisi, "Ottoman Orientalism," *The American Historical Review* 107, no. 3 (2002); M. Akif Kayapınar, "Ussama Makdisi ve 'Osmanlı Oryantalizmi,'" *Divan İlmi Araştırmalar*, no. 20 (2006/1); Thomas Kuehn, *Empire, Islam, and Politics of Difference: Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919* (Leiden; Boston: Brill, 2011). Elbette bu tür iç-koloni çalışmalarına, bu yaklaşımda verili olarak kabul edilen merkez-çevre bağlamı iktidar ilişkilerinin ve devletin başat aktörlüğünün de sorgulanmasını gerekir. Bu tür bir çaba başlı başına bir çalışma gerektirdiği için bu yazının sınırları dışında kaldı.

⁹⁴ Joost Jongerden ve Jelle Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915* (Leiden & Boston: Brill, 2012).

⁹⁵ Suavi Aydın ve Jelle Verheij, "Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbekir Province, 1800-1870", Joost Jongerden ve Jelle Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915* içinde, (Leiden; Boston: Brill, 2012), 15-54.

⁹⁶ Uğur Bahadır Bayraktar, "Refah için İhtida: Tanzimat Döneminde, Kaçırılma, Evlilik ve Müslümanlaş(tırıl)ma," *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler: Konferans Tebliğleri Kasım 2013* (İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2015).

⁹⁷ Zozan Pehlivan, "Abandoned Villages in Diyarbekir Province at the End of the 'Little Ice Age', 1800-50", Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, (Londra ve New York: I.B. Tauris, 2016).

⁹⁸ Uğur Bahadır Bayraktar, "Periphery's Centre: Reform, Taxation, and Local Notables in Diyarbakir, 1845-1855," Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The*

ölçekte ve kır ile kentteki ilişki bağı da koparılmadan daha derinlikli bir sosyoekonomik bakış açısıyla çalışılmasına ışık tutmaktadır.

IV. “Ermeni Sorunu” Gölgesinde Tanzimat Döneminde Doğu Vilayetlerinin Tarihi

Tanzimat döneminde doğu vilayetleri üzerine olan tarih anlatıları yukarıda da belirtildiği gibi öncelikli olarak etnik atışmaya, katliamlara ve Soykırıma giden yolu anlatmaya yöneliktir. Mesela Arshag Sarkissian, *1885’e Kadar Ermeni Sorunu Tarihi* adlı eserinde Berlin Kongresi öncesini Ermeni Meselesinin *Bildungsjahre*’si olduğunu incelerken bile 1878 sonrası döneme odaklanmaktadır.⁹⁹

Doğu vilayetlerinde sâkin Osmanlı Ermenileri üzerine olan tarih anlatılarında ise öncelikli konuların taşradaki Ermenilerin özellikle de maddi durumlarının giderek kötüleşmesi ve marabalaşmaları -bir kısmı yukarıda bahsedilen Kürt mîrlerinin güçlerini kaybetmeleri ile açıklanmaktadır- ve Osmanlı devletinin merkezileşme ve reform çabalarının yetersizliği ve sunmayı vaat ettiği Tanzimat ilkelerini sun(a)maması olduğu görülür. On dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren artarak Kafkasya’dan gelen muhacirlerin Ermenilerin sâkin olduğu bölgelere iskânı ve bazı Kürt aşiretlerinin artan baskı ve zulümlerinin zaten kötü olan şartları daha da kötü hale getirdiği söylenebilir. Tanzimat döneminde bölgenin geçirdiği dönüşümü inceleyen bir makalede Elke Hartmann, ortadan kaldırılan sosyal ve ekonomik yapıların yerine yenilerinin konulmadığını belirttikten sonra, Doğu vilayetlerindeki durumu “[b]ir yandan vilayetleri üzerinde tam bir kontrol sahibi olan ve kamu düzenini sağlayan merkezî devlet ideali ile öte yandan gerçek siyasi arzular ve uygulanan pratikler arasında sürekli olarak açılan uçurum” şeklinde özetlemektedir.¹⁰⁰

Bölgenin tarihinin etnik tarihlere bölünmüş olması ve Gerard Libaridian’ın da belirttiği gibi birbirleriyle ilişkisiz “iki-tarihe” indirgenmiş olması, bölgenin tarihinin anlaşılması açısından en önemli sorunlar biridir. Libaridian’a göre mevcut tarih yazımında iki etnik grup (Libaridian, Türk ve Ermenileri kastetmektedir, ama Kürtleri de buraya eklemek gerekmektedir) “sanki katliamlar dışında hiçbir etkileşim içine girmemişler ve her biri, kişiliklerinin zorunlu kıldığı olduğu kendine verilmiş ve kaçınılmaz rolleri, biri mağdur, diğeri mağdur eden, yerine getirmişlerdir”.¹⁰¹ Bu tarih anlayışının varlığı tartışma götürmemekle beraber, bu mağdur ve mağdur eden rollerinin de tarih yazımında

Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics içinde, (Londra & New York: I.B. Tauris, 2016).

⁹⁹ Arshag Ohan Sarkissian, “History of the Armenian Question to 1885”, *University of Illinois Bulletin*, (35), (1938), 29-42.

¹⁰⁰ Elke Hartmann “The Central State in the Borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the Late Nineteenth Century”, Eric Weitz ve Omer Bartov (der.), *Shatterzone of Empires, Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* içinde, (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 172.

¹⁰¹ Gerard J. Libaridian, *Modern Armenia: People, Nation, State* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2004), 185.

değişime açık olduğu unutulmamalıdır. Yukarıda Ermeni Paranoyası olarak adlandırılan tarihyazımında, Ermenilerin dış mihraklarla yaptıkları işbirliği anlatılırken Batı karşısında Osmanlı Devleti'nin mağdur edilmesine katkıda bulundukları iddia edilmektedir. Benzer biçimde, katliamlar ve Soykırım sırasında Ermenileri mağdur eden Kürtler ise on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren devletin merkezileşme politikaları sonucunda kendilerinin mağdur olduklarını belirtmektedirler. Kürt tarihyazımında yakın zamandaki çalışmalar özellikle Osmanlı Devleti ile Kürt coğrafyasında mağduriyet anlatısını sorunsallaştırmalarına rağmen aynı yaklaşımın Doğu vilayetlerinde Osmanlı Ermeni tarihinde ise görülmeye yeni başladığı söylenebilir.

Osmanlı Devletinin doğu vilayetlerinin ya da Sami'den alıntı yapılırsa Kadim Ermenistan'ın batı kısmının "Ermeni" tarihi incelendiğinde Sovyet ve Sovyet sonrası Ermeni tarihyazımının yaptığı katkıların vurgulanması gerekmektedir. Sovyet Ermenistanı'nda üretilen eserler, özellikle bölgenin sosyal ve ekonomik tarihine dair önemli bilgiler içermektedirler. Marksist bir tarih okumasıyla, on dokuzuncu yüzyıldaki değişimi "feodal üretim ilişkilerinin" bozulması ve Ermeni ve Kürt köylülerin toprak ağaları ve devlet görevlileri tarafından ezilmesi olarak görürler.¹⁰² Hatta "gerici" kilisenin de köylüler üzerinde maddi ve manevi bir baskı unsuru oluşturduğunu belirtmektedirler.¹⁰³ Bu sınıf merkezli ekonomik okumanın Ermeni-Kürt etnik çatışmasının Tanzimat dönemindeki dönüşümünü anlamak açısından önemli olduğunu daha önce belirtmiştik.¹⁰⁴ Ayrıca, çeşitli sorunlarına ve tarihçiliğin son elli yılda kat ettiği yoldan yeterince yararlanamamalarına (1980'lerde Batıda "yeni sosyal tarih"ın ortaya çıkışı, kırsal ile kent arası ilişkilere yapılan vurgu, farklı kaynakların kullanımı vb.) rağmen Batı dillerinde ve Türkçe yayınlanan Ermeni tarihlerinde es geçilen sosyal ve ekonomik konulara vurgu yapmaları ve böylece Tanzimat dönemi doğu vilayetleri tarihine belli bir açıdan da olsa katkıda bulunmaları önemlidir.

Doğu vilayetlerindeki Ermenilerin tarihine bir başka yaklaşım da Ermenilerin siyasi ve kültürel merkezleri olan İstanbul (Bolis) ve Tiflis'in bu bölgeye olan etkisine olan vurgudur. Tarihçiler, bu kozmopolit şehirlerdeki Ermenilerin 1860'lardan itibaren taşradaki Ermeniler üzerine artan ilgilerini vurgulamaktadırlar.¹⁰⁵ Bu, Ermeni tarihyazımındaki aktörlere daha doğrusu aktörlerin yokluğuna dair sorunlar yaratan bir yaklaşımdır ve aslında Kürdistan

¹⁰² Azat. S. Hambaryan, *Agrarın Haraberutyyuneri Arevmtyan Hayastanum, 1856-1914* (Yerevan: Gitutyuneri Akademiayi Hratarakchutyun, 1965).

¹⁰³ Hambaryan, *Agrarın Haraberutyyuneri Arevmtyan*, 99-103.

¹⁰⁴ Yaşar Tolga Cora, "Osmanlı Taşrasındaki Ermeniler Üzerine Olan Tarihyazımında Sınıf Analizinin Eksikliği", *Praksis*, (39), (2015), 23-44; Yaşar Tolga Cora, "Doğu'da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arkapları", Fikret Adanır ve Oktay Özel (der.), *1915: Sijaset, Tehcir, Soykırım* içinde, (İstanbul: Tarih Vakfı, 2015), 126-139.

¹⁰⁵ Gerard J. Libaridian, "The Ideology of Armenian Liberation: The Development of Armenian Political Thought before the Revolutionary Movement (1639-1885)" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Los Angeles: University of California Los Angeles, 1987); Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (New York: Columbia University Press, 2006), 129 vd.

üzerine olan tarihyazımındaki ve yukarıda belirttiğimiz gibi Kürt tarihyazımında da gözlenen merkez-taşra ikilemiyle de yakından ilgilidir. Bu anlatılar tarihsel dönüşümün aktörlerinin merkezde olduğunu ve taşranın ancak onlarla kurduğu ilişki boyutuyla ve merkezî aktörlerin aracılığıyla dönüşebildiğini sorgulamadan kabul etmektedirler. Burada David Gutman'ın çalışmalarına dair ayrı bir parantez açılması gerekiyor. On dokuzuncu yüzyılın son yıllarıyla Soykırım arasında geçen dönemde, Doğu vilayetlerinden özellikle de Harput ve çevresinden Amerika'ya Ermeni göçünü inceleyen Gutman, devlet aygıtlarının yanı sıra göçmen Ermenilere de aktörlük atfederek bölgedeki ekonomik değişimin sonuçlarını, göç yollarını ve şekillerini inceliyor. Bu açıdan çalışmaları bu alandaki büyük bir eksikliği dolduracak özelliklere sahip.¹⁰⁶

Tanzimat döneminde Osmanlı doğusunda aktörlerin sayısı çok kısıtlıdır. Bu bağlamda taşrada reform için çabalayan ruhaniler, başta Vardaped Mıgırdiç Khrimyan Hayrik olmak üzere, çalışmaların ana konusunu oluşturmaktadırlar. Khrimyan Hayrik'in taşradaki Ermenilerin koşullarını iyileştirmeye yönelik çabaları en detaylı incelenen konulardan biridir.¹⁰⁷ Khrimyan Hayrik kadar olmasa da Mıgırdiç Portukalyan da liberal-ilerici düşünceleri ve Van'da yayın ve eğitim faaliyetlerinden dolayı tarihçilerin ilgisini çeken bir figür olmuştur. Bu ilgide kuşkusuz Portukalyan'ın ilk Ermeni siyasal partisi olan Armenekan'ın ruhani önderi olmasının da bir payı vardır ve bu durum onu, dönemin diğer entelektüellerinin önüne koyar.¹⁰⁸ Khrimyan Hayrik ve Portukalyan gibi aktörlerin faaliyetlerinden başka Tanzimat dönemi Ermenilere dair tarihyazımındaki önemli başka bir konu da 1862'deki Zeytun İsyanı'dır. Bu isyanın Ermenilerin devlet karşıtı ilk hareketlerinden biri olarak görülmesi, bu olayın milliyetçi Ermeni ve Türk tarihçilerin ilgisini çekmesine sebep olmuştur.¹⁰⁹ İlginç olan, tarihçilerin bu harekete çok büyük bir önem atfetmelerine ve bütün iddialarına rağmen bu isyan ve yüzyılın sonunda gelişecek olan devrimci hareketler arasında dolaysız bir bağ kur(a)mamalarıdır.

¹⁰⁶ David Gutman, "Armenian Migration to North America, State Power, and Local Politics in the Late Ottoman Empire," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34 (2014), 176-190; David Gutman, "The Political Economy of Armenian Migration from The Harput Region to North America in The Hamidian Era, 1885—1908," Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, (Londra: I.B. Tauris, 2016), 42-61. Gutman'ın çalışmalarının bu konudaki tek çalışma olmadığını ama en kapsamlısı olduğunu da belirtmek gerekiyor. Bu konuda başka bir çalışma için bakınız: Christopher Clay, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia," *Middle Eastern Studies* 34, no. 4 (1998), 1-32

¹⁰⁷ Libaridian, *The Ideology of Armenian Liberation*, 116-122; Emma Kostandyan, *Mkrtich Khrimyan: Hasarakakan-qaghaqakan gortzuneutyuni*, (Yerevan: Zangak-97, 2000).

¹⁰⁸ Panossian, *The Armenians: From Kings*, 166-67.

¹⁰⁹ Hayk Ghazaryan, *Arevmtahayeri Sotsial-Tntesakan yev Qaghaqakan Katsutyuni, 1800-1870* (Yerevan: Gitutyunneri Akademiyayı Hratarakchutyun, 1967), 471-524; Erdal İltar, "Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları, 1780-1880" (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988).

Bütün bunların yanında Osmanlı tarihinin çalışılması alanında olumlu gelişmeler de olmaktadır. Bunların birincisi, Soykırım dışındaki dönemlerle de ilgili olan Ermenice kaynakların çevirilerinin artmasıdır. Çeviri eserlerin başında, Antranik'in Dersim üzerine olan Seyahatnamesi, Arsen Yarman tarafından hazırlanan üç Ermeni ruhani kişiliğin 1878 sonrasında bölgeye yaptıkları seyahatlerin raporları ve edebiyat alanında Totovents'in otobiyografik romanı akla gelmektedir.¹¹⁰ Bu çalışmalar, Kevork Pamukçıyan ve Pars Tuğlacı gibi tarihçilerin ürettikleri ve İstanbul odaklı olan anlatıları çeşitlendirmeleri açısından önemlidirler.

Osmanlı Ermenilerinin aktörlüğü sorununa dönecek olursak, yakın zamanda yayınlanan bazı çalışmalar tarihyazımının gelişmekte ve genişlemekte olduğuna işaret etmektedir. Massayuki Ueno'nun taşradaki Ermenilerin yaşadıkları sorunları Tanzimat dilini kullanarak yani hayat, varlık ve namusun korunacağına dair verilen sözleri hatırlatarak, hak arayışına girdiklerini gösteren makalesi oldukça önemli bir çalışmadır.¹¹¹ Bununla beraber, Ueno'nun bu arayışı göstermek amacıyla kullandığı kaynağın, sorunun sahibi tarafından yazılmış ya da en azından dikte ettirilmiş arzuhaller değil de kilise yetkilileri tarafından Babıali'ye sunulan takrirler olmasının aktörlerin sesini duymamızı bir mertebe engellediğini de belirtmemiz gerekmektedir. Dzovinar Derderian'ın yaptığı gibi arzuhaller incelendiği taktirde etnik gruplar arasındaki kültürel sınırların nasıl geçişken olduğuna, sınıfsal ve cinsiyetler arası ilişkilere dair ipuçlarını görmek ve aktörlerin sesini duymak mümkündür.¹¹² Richard Antramian'ın yakın zamanda tamamladığı doktora tezi Ermeni Anayasası/Nizamnamesi'nin kabulünden sonra İstanbul Patrikhanesi'nin devletle eş güdümlü olarak merkezileşmeye çalıştığını ve özellikle de rakip ruhani merkezleri (Aghtamar ve Sis Katolikoslukları ile Kudüs Patrikhanesi) alt etme çabalarını göstererek, bölgenin tarihinin hiç bilinmeyen bir yüzünü, kilise hiyerarşisi ve Tanzimat dönemi dönüşümünü inceleyerek literatüre çok önemli bir katkı sunuyor.¹¹³ Antaramian'ın çalışmasında da tarihsel aktörlük büyük oranda ruhani önderlere (Khrimyan Hayrik, Karekin Srvantziants ve diğerlerine) atfedilmesine rağmen,

¹¹⁰ Antranik, *Dersim: Seyahatname*, Payline Tomasyan (çev.) (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012); Arsen Yarman (der.), *Palu-Harput 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hızan ve Civar Bölgeler*, 2 cilt (İstanbul: Derlem Yayınları, 2010); Vahan Totovents, *Yitik Evin Varisleri*, Najda Demircioğlu (çev.) (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002). Bunun dışında Hagob Demirciyan (Mintzuri)'nin Aras Yayınevi tarafından Türkçe'ye çevrilen kısa hikayeleri bölge tarihi ve etnik gruplar arası ilişkiler açısından önemli ayrıntılar içermektedir.

¹¹¹ Masayuki Ueno, "For the Fatherland and the state?: Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms," *International Journal of Middle East Studies* 45, no. 01 (2013), 93-109.

¹¹² Dzovinar Derderian, "Crossing Cultural Boundaries: Ottoman and Armenian Marriage Petitions, 1840s-1870s", *49. Annual Meeting of Middle Eastern Studies Association*'da sunulan tebliğ.

¹¹³ Richard E. Antaramian, "In Subversive Service of the Sublime State: Armenians and Ottoman State Power, 1844-1896" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan, 2014).

özellikle ruhban sınıfının içindeki çatışmaları yansıtmaları bakımından çalışma mevcut tarihyazımındaki aktörlerin sayısını arttırıyor.

Tanzimat döneminde Osmanlı doğu vilayetlerine dair bir diğer araştırma alanının ise misyonerlerin faaliyetleri olduğu görülmektedir. Bu konuyu da yine tarihsel aktörlük üzerinden incelemek bu makalenin genel yaklaşımına daha uygun olacaktır. Misyonerlerin faaliyetleri Osmanlı tarihi içinde âdetâ başlı başına bir araştırma kolu haline gelmektedir. Bununla beraber, artan çalışma miktarına ve çalışmaların gelişen içeriğine rağmen bazı temel yaklaşımların değişmediği gözlemleniyor. Bunların başında geleneksel Osmanlı toplumu ve modernleşmesine dair varsayımlar gelir ve bu varsayımlara dayanarak misyonerler üzerine olan çalışmaları iki kampa bölebiliriz. Bunlardan birincisi, batı-merkezli anlatıları ve misyonerlerin anlatılarını (çok da sorgulamadan) merkeze alan tarihyazımıdır. Protestan misyonerlerin Ermenileri “modernleştirme” çabaları, eğitim ve sağlık alanlarındaki faaliyetleri ve her şeyden önemlisi “Batılı düşüncüyü” ülkeye getirmeleri anlamında klasik bir Batı eksenli çağdaşlaşma anlatısının misyonerler özelinde yeniden üretilme tehlikesinin bulunduğu belirtmemiz gerekmektedir.¹¹⁴ Bu anlatılardan başka misyonerler üzerine ikinci bir araştırma alanı vardır, bu da Osmanlı Devleti’nin misyonerlerin faaliyetlerine karşı gösterdiği reaksiyonlar üzerinden gelişen bir anlatıdır.¹¹⁵ Bu iki yaklaşımın da misyonerlerin faaliyetlerinin yerel toplum üzerindeki etkilerini yerel bakış açısıyla sunmak ve yine misyonerlerle etkileşim içinde olan halkın tarihsel aktörlüklerini yansıtmak gibi öncelikleri bulunmamaktadır. Burada misyonerlerin faaliyetlerini yerelde ve “Ermeni Sorunu” paradigmasının parçası olarak anlatan örneklerin de var olduğunu belirtmekle yetineceğiz.¹¹⁶

Misyonerlik alanındaki bazı çalışmalar özellikle “heterodoks” olarak adlandırılan gruplar ile misyonerler arasındaki ilişkilere odaklanarak konu hakkındaki bilgimizi genişletmektedir. Hans-Lukas Kieser’in ve Ayfer Karakaya-Stump’un Aleviler ve Türkylmaz’ın Kripto Hristiyanlar ve “Heterodoks” Müslüman cemaatleri incelediği çalışmalar bu alana önemli katkılardandır.¹¹⁷

¹¹⁴ Frank A. Stone, *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program, and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830 – 1980*, (Lanham: University Press of America, 1984); Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika: on dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, (İstanbul: ARBA, 1989).

¹¹⁵ Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Londra: I.B. Tauris, 2011 [ilk baskı 1998]), 112-134; Emrah Şahin “Responding to American Missionary Expansion: An Examination of Ottoman Imperial Statecraft, 1880 – 1910” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Montreal: McGill University, 2011).

¹¹⁶ Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), 240 vd; Halil Özşavlı, *Urfa Ermenileri: Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2013), 51-9.

¹¹⁷ Hans-Lukas Kieser, “Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia: The Interactions between Alevis and Missionaries in Ottoman Anatolia,” *Die Welt des Islams* 41, 1 (Mart 2001), 89-111; Ayfer Karakaya-Stump, “The Emergence of the Kızılbaş in Western Thought:

Bazı kültürel ve ekonomik şartların yerel aktörler ile misyonerler arasındaki ilişkileri nasıl şekillendirdiğine dair mikro çalışmalar da ortaya çıkmaya başlamıştır.¹¹⁸ Toparlamak gerekirse, yukarıda zikredilen örnekler dışında, Doğu vilayetlerinde Tanzimat döneminde Ermeniler tarihsel aktörlük atfedilmemekte ve farklı etnik gruplar arası ilişkiler çatışma halleri dışında neredeyse hiç incelenmemektedir. Aşağıdaki son bölümde ise bu sorunlara alternatifler sunarak Tanzimat döneminde Doğu'nun tarihini farklı bir şekilde yazmanın ne yollarla mümkün olacağını tartışacağız.

V. Sonuç Yerine: On Dokuzuncu Yüzyılda Kürtler ve Ermeniler ve Alternatif Yaklaşımlar

Buraya kadar özetlediğimiz Kürt ve Ermeni tarihlerine dair tarih yazıcılığının eksik yanlarına ve bu eksik yanları gideren eserlere ek olarak alternatif tarih yaklaşımlarına da değinmemiz gerekiyor. Öncelikle inkârcı tarihi reddeden tarihyazımı için bir parantez açmalıyız. Türkiye’de Soykırımın tartışılmaya başlamasının henüz başında olduğumuzun, kuvvetli bir inkâr duvarı karşısında Taner Akçam, Halil Berktaş, Selim Deringil, Ayhan Aktar, Fikret Adanır, Murat Belge ve Oktay Özel gibi akademisyenlerin çalışmalarının hâlâ bu alternatif alanın ana hatlarını belirlediğinin ve her türlü zorluğa rağmen toplanan “İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri” konferansının üzerinden henüz on yıl geçtiğinin altı çizilmelidir.¹¹⁹ Osmanlı Ermenilerinin tarihi incelenirken ve Tanzimat dönemine dair eserlerin eksikliği eleştirilirken bu gerçeğin akıldan çıkarılmaması gerektiğini düşünüyoruz. Ermeni Soykırımı’nı inkâr eden tarihyazımının karşısındaki tarihyazımının önemli bir külliyat oluşturmaya başladığını belirtmiştik. Özellikle farklı alanların incelenmesi, mesela Lerna Ekmekçioğlu’nun Soykırım sırasında kadınlar ve çocuklar, Nazan Maksudyân’ın yetimler ve Uğur Ümit Üngör ile Mehmet Polateli’nin, Taner Akçam ile Ümit Kurt’un emval-i metruke üzerine olan çalışmaları, uzun zamandır “Soykırım olmuştur-olmamıştır” ekseninden çıkmayan tartışmaya bambaşka boyutlar katarak tarihyazımını ilerletmişlerdir.¹²⁰ Bununla beraber,

Missionary Accounts and Their Aftermath”, David Shankland (der.), *Archeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F.W. Hasluck, 1878-1920* içinde, (İstanbul: ISIS Press, 2004), 329-353; Zeynep Türkyılmaz, “Anxieties of conversion: Missionaries, State and Heterodox Communities in the Late Ottoman Empire” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, Los Angeles, 2009).

¹¹⁸ Yaşar Tolga Cora, “Localizing Missionary Activities: Encounters between Tondrakians, Protestants and Apostolic Armenians in Khnus in the Mid-Nineteenth Century”, Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, (Londra: I.B. Tauris, 2016), 109-132.

¹¹⁹ Boğaziçi Üniversitesi’nde yapılması planlanan konferans, gelen baskılar üzerine 24-25 Eylül 2005 tarihinde Bilgi Üniversitesi’nde gerçekleştirilmişti.

¹²⁰ Lerna Ekmekçioğlu, “A Climate for Abduction, A Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide”, *Comparative Studies in Society and History* 55, no. 3 (2013), 522-53 [Türkçe tercümesi ‘Kız Kaçırma ve Kız Kurtarma: Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Mütareke Yıllarında İstanbul’da Ermenilik ve Müslümanlık’,

inkârcı tarihe karşı üretilen tarihin sınırları genişlemesine rağmen bazı konuların yokluğu oldukça ilgi çekicidir.

Mesela, “Ermeni Sorunu”nun bir parçası olarak görülmeyen Süryaniler ne inkârcı ne de ona karşı yazılan tarihte kendilerine yeterince yer bulamaz. Bundan dolayı da Süryanilerin on dokuzuncu yüzyıldaki tarihleri hakkındaki bilgilerimizin de Bedirhan isyanı dönemindeki katliamlarla sınırlı kaldığı görülmektedir. Yine benzer şekilde, Kürt ve Ermeni coğrafyasının diğer unsurları olan Keldaniler, Yahudiler ve Yezidiler üzerine çalışmalar, kendilerine tarih yazımında yeni yeni bir alan açmaya çalışmaktadırlar. Bu açtıkları alanların ise sadece Türk milliyetçiliği odaklı çalışmalar karşında var olma çabası olmadığını, aynı zamanda sadece Kürt ve Ermenilere odaklanan bölge tarihçiliğini sorguladıklarını belirtmekte fayda vardır.¹²¹

Bedirhan isyanına değinmişken, bu isyana olan ilginin gerek Türk ve gerek Kürt tarih yazımında başat olmasının, Kürt tarihinin yönünü de çizdiğini söylememiz gerekir. Bu açıdan bakıldığında, her ne kadar Türkiye’deki resmî tarih yazıcılığı Kürtlerin çalışılması önünde bir engelse, Kürt milliyetçi hareket(ler)inin de Kürtler üzerine olan çalışmalara, Bozarslan’ın haklı bir şekilde dile getirdiği üzere “ideolojik bir ipotek” koyduğunu belirtmek gerek.¹²² Türk tarihçiliğinin yaptığından pek de farklı olmayacak şekilde, Kürt milliyetçiliğinin de Kürt toplumunun din, dil ve benzer farklılıklarını, diğer etnik gruplarla olan ilişkilerini göz ardı etmesi de Kürtlerin ve tarihlerinin tektipleştirilmesine yol açmaktadır.¹²³ Kürt sorununun doğrudan bir uzantısı olarak Kürdistan diye bir yerin hâlâ varlığının tartışıldığı bir dönemde olduğumuz düşünülürse, bu soruların ötesinde Kürtlerin on dokuzuncu yüzyıl

Toplum ve Bilim, no. 129 (2014): 223–56]; Nazan Maksudyan, “‘Being Saved to Serve’: Armenian Orphans of 1894-96 and Interested Relief in Missionary Orphanages”, *Turcica*, (42) 2010, 47-88; Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: the Young Turk Seizure of Armenian Property* (New York: Continuum, 2011); Taner Akçam ve Ümit Kurt, *Kanunların Rubu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).

¹²¹ Bu tür çalışmalar için bkz., Nelida Fuccaro, *The Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq* (Londra; New York: I.B. Tauris, 1999); Birgül Açıkyıldız, *The Yezidis: The History of a Community, Culture and Religion* (Londra; New York: I.B. Tauris, 2010); Edip Gölbaş, “Turning the “Heretics” into Loyal Muslim Subjects: Imperial Anxieties, the Politics of Religious Conversion, and the Yezidis in the Hamidian Era”, *The Muslim World* 103, no. 1 (2013), 3-23. Tarih yazım(ları)nda kendine az yer bulan bu unsurların, bu makalenin önerdiği şekilde birbiriyle temas eden bir tarih çalışması örneği için bkz. David Gaunt, “Relations between Kurds and Syriacs and Assyrians in Late Ottoman Diyarbekir”, Joost Jongerden and Jelle Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915* içinde (Leiden; Boston: Brill, 2012), 241-66.

¹²² Hamit Bozarslan, “Research Guide: Kurdish Studies,” in *Middle East Review of International Affairs* (n.d.). Bozarslan’ın internette yayınlanmış olan bu çalışmasına artık erişim olmadığı gibi, buna atıf yapan çalışmalarda da adı geçen derginin (MERLA) yayın numarası ve tarihine dair bir uzlaşısı yok gibi görünüyor.

¹²³ A.g.m., *Anna Grabolle-Çeliker, Kurdish Life in Contemporary Turkey: Migration, Gender and Ethnic Identity* (Londra ve New York: I.B. Tauris, 2013), 6.

tarihinin alternatif bir şekilde nasıl ele alınacağı ancak 2010'lardan sonraki çalışmalarda ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan, Batı'da ivme kazanan, toplumların birbirleriyle çatışmaktan ziyade bir arada yaşamasına odaklanan milliyetçi olmayan bakış açılarının da Kürtler ve Kürdistan tarihine dair bu yeni tarihçilikte temel meselelerden biri olduğunu söyleyebiliriz.¹²⁴ Yukarıda daha ayrıntılı dile getirildiği veçhile Sabri Ateş'in modern bir mefhum olan sınır oluşumu hakkındaki, Metin Atmaca'nın Babanlar'ın idaresi ve bu idarenin sosyal veçheleri üzerine olan ve Zozan Pehlivan'ın Diyarbekir'in çevre tarihi perspektifiyle aşiretleri irdelediği çalışmaları kısır siyasi tartışmaların ötesinde tarihyazımında Osmanlı'nın Kürt vilâyetlerine yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır. Benzer bir şekilde, Ali Sipahi'nin Mamuratü'l-Aziz vilayetine tarihsel antropolojik yaklaşımla odaklanan ve şehir tarihi açısından çok önemli tespitlerde bulunan doktora tezi, Kürt ve Ermeni coğrafyasının farklı açılardan çalışılmasına dair bakış açıları sunmaktadır.¹²⁵ Bu gelişmelere rağmen on dokuzuncu yüzyılda Kürtlerin aşiret ekonomisine dair hiçbir şey bilmiyor olduğumuzu belirtmek gerekir. Benzer şekilde, ikincil literatürde yinelenen on dokuzuncu yüzyılda Kürdistan'da tarikatların ve şeyhlerin öneminin arttığı iddiasına dair kapsamlı çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu açıdan, bu alan Nilay Özok-Gündoğan'ın da belirttiği gibi Kürt tarihi tarihçilerini, özellikle de sosyal tarihçilerini beklemektedir.¹²⁶

Bunların yanında Osmanlı'nın Doğu vilayetleri üzerine yapılan çalışmalara dair çeşitli önerilerin de getirilebileceğini düşünüyoruz. Bunlardan bir tanesi Soykırımın inkârı karşısındaki üretilen çalışmalar içinde Tanzimat dönemi Ermenilerini inceleyen çalışmaların, "hoşgörü miti"ni tekrar üretme tehlikesinin farkında olarak, Ermenilerin bu topraklardaki varlıklarını göstermesi açısından meşru bir alan olduğu kabul edilebilir. Bunun en açık örneği yirminci yüzyılda Avrupa Yahudiliği üzerine birçok eser vermiş olan Salo Baron'un modernite öncesi dönemi inceleyen çalışmalarından esinlenerek Yahudi tarihine - Holokost'a rağmen- bir matem tarihi (*lachrymosity*) olarak değil, yani Yahudilerin Avrupa'da yaşadığı mağduriyetlerin ötesinde, Yahudilerin nasıl içinde yaşadıkları toplumun birer parçası olduklarını anlatan tarih olarak yaklaşılması gerektiği şeklindeki düşüncesi pekâlâ Ermeni tarihi için de geçerliliği olan bir görüştür.¹²⁷ Bu görüşü yakın zamanda dile getiren Sebouh Aslanian, Ermenilerin içinde yaşadığı toplumlarla nasıl etkileşim içinde olduklarını ve ortak bir tarih yazılması

¹²⁴ Klein buna bir şerh düşerek tam olarak milliyetçilikten doğan baskıyla sindirilmiş grupların bu milliyetçilikten uzak yaklaşımları benimsemesinin zor olacağını belirtiyor ve "daha kapsamlı ve müphem bir 'insan özgürleşmesi' [*human emancipation*] lehine Kürtlerin kimlik politikalarını bir yana bırakmalarını talep edemeyiz" diye ekliyor. Klein, "Minorities, Statelessness, and Kurdish Studies," 237.

¹²⁵ Ali Sipahi, "At Arm's Length: Historical Ethnography of Proximity in Harput" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan, 2015).

¹²⁶ Özok-Gündoğan "Kürtlerin Sosyal Tarihi", 41.

¹²⁷ Salo Baron'un çalışmalarının modern dönem Yahudi tarihinde nasıl ele alındığına dair bir çalışma için bkz. David Engel, "Crisis and Lachrymosity: On Salo Baron, Neobarionism, and the Study of Modern European Jewish History", *Jewish History*, no. 20 (2006), 243–264

gerektiğini vurgulamaktadır.¹²⁸ Özellikle de Ermenilerin farklı kültürler arasında yaptıkları aracılık ve taşıyıcılık, sadece Ermeni toplumu için değil Osmanlı toplumunu anlamak için de oldukça önemli imkanlar sunmaktadır. Bu öneriyi takip ederek yazılacak Ermeni/Osmanlı ve Osmanlı Ermenilerinin tarihleri, Soykırımı reddetmeden tam tersine neyin mahvedildiğini göstererek yaşanan facianın farklı boyutlarını ortaya koyabilir.¹²⁹

Bir diğer öneri ise Kürt ve Ermenilerin ortak bir tarihyazımının geliştirilmesi yönünde atılacak olan adımlardır. Bu ise ne sadece katliamlara odaklanmalı ne de sadece içi boşaltılmış bir “birlikte yaşam” miti üreten bir yaklaşım olmalıdır; önemli olan birlikte yaşamış halklar arasındaki ilişkileri bütün boyutlarıyla ortaya dökmek ve Tanzimat dönemindeki dönüşümü incelemektir. “Ortak tarih” sadece paylaşılan kültürel ve folklorik özelliklerden (yemek, gündelik yaşam pratikleri, aile yaşamı ve cinsiyetler arası ilişkiler vs.) ibaret değildir. Ortak tarih, tarih boyunca farklı grupların birbirlerini nasıl etkilediklerini ve hangi yollar aracılığı ile iletişim (etkileşim) içinde oldukları incelenerek yazılabilir, yani birbirleriyle bağlı/ilişkili (*interconnected*) bir tarihtir. Bu makalenin yazarlarının ilgi alanı olan sosyal-ekonomik tarih buna farklı imkânlar sunmaktadır. Mesela Ermeni ve Kürtlerin sâkin olduğu vilayetlerdeki finansal ilişkiler (sarraflar ve mütezimler (arası ilişkiler) gibi), farklı etnik gruplar arasındaki sosyal hiyerarşiler (gayrimüslim *reis* ve kâhyaların tâbi olduğu Müslüman toprak ağaları) ve hatta mülkiyet ilişkileri (ortak kullanıma açık arazilerin özel mülkiyete dönüşümündeki çatışmalar) bu ortak tarihin farklı yanlarını ortaya koyacaktır. Benzer biçimde, özellikle de göçer Kürtler ve yerleşik Ermeniler arasındaki şiddet dışı ilişkilere ve yine göçer Kürtler ile yerleşik Kürtler arasındaki iktidar ilişkilerine odaklanan çalışmalar, yerleşik Ermeni-göçer Kürt arasındaki çatışmalara ve şiddete ya da göçebelerin yerleştirilmesine odaklanan çalışmalara alternatif oluşturup, bölgenin sosyal tarihinde önemli bir eksikliği gidereceklerdir.¹³⁰

¹²⁸ Sebouh D. Aslanian, “The Marble of Armenian History: Or Armenian History as World History Studies”, *Études arméniennes contemporaines* 4, 2004, 135-136.

¹²⁹ Bu literatür taramasını “akademik” çalışmalarla sınırlandırdığımız için Osmanlı Ermenilerinin yaşamlarına dair özellikle yakın dönemde gelişen ve çeşitlenen bazı çalışmaları yazının kapsamında inceleyemedik. Bunların başında Vahe Tachjian ve Elke Hartmann’ın yürüttüğü Houshamadyan adlı web-sitesi gelmekte. Adını, Soykırım sonrası yok olan yurtlarında ve bu yerlerin tarihlerini inceleyen “houshamadyan”lardan (anı/hatıra kitabı) alan bu site Ermeni coğrafyasının sosyal ve kültürel tarihi tekrar inşa etme çabası büyük bir boşluğu doldurmak için atılmış önemli bir adım. Site, aynı zamanda modern teknolojilerin akademik amaçlarla uyumlu bir biçimde kullanılmasını göstermesi açısından da büyük bir öneme sahip. <http://www.houshamadyan.org>. Proje hakkında bir tanıtım için bakınız: Elke Hartmann, “Houshamadyan Projesi: Osmanlı Ermenilerinin tarihine yeni bir yaklaşım,” *Toplumsal Tarih*, no. 222 (2012), 8-10.

¹³⁰ Benzer şekilde, Osmanlının Doğu vilayetlerinde farklı toplulukların sosyal yaşam pratikleri bu birbirleriyle bağlı/ilişkili tarih yaklaşımları için araştırma sahaları oluşturabilir. Bu alanlardan biri farklı etnik ve dinsel gruplar arasındaki ilişkileri düzenleyen kirvelik ilişkileridir. Özellikle Apostolik Ermeniler, Alevi Kürtler ve Yezidiler arasında görülen bu muhayyel akrabalık bağları, farklı topluluklar arasında sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin gelişmesini ve “birlikte yaşamı” sağlamış sosyal kurumların başında gelmekteydiler. Kirvelik ilişkilerinin ve

Bu araştırma sahalarının çoğunda araştırma yapmak için Başbakanlık Osmanlı arşivlerinin uygun kaynaklar sunduğu söylenebilir. Bunun dışında yukarıda bahsettiğimiz gibi Ermeniceden Türkçeye yapılan çeviriler ve Ermenice kaynak kullanan tarihçilerin artan sayısı, bölge tarihine farklı bir ışık tutmanın yanı sıra, araştırmacıları farklı sorular sormaya da yönlendirmektedir. Bunlara ek olarak bu makalede değinilmeyen sözlü tarih, hem resmî tarihin dışında yerel dinamiklerle şekillenmiş bir ortak hafıza sunması açısından hem de devlet belgelerinde kendine yer bulamayacak toplumsal olaylara ışık tutması açısından önemli bir yerde durmaktadır.¹³¹ Aslında önemli olan tarihsel malzeme kadar uygun soruların sorulmasıdır. Ancak bu şekilde bu yazıda incelediğimiz “sorunlar” çerçevesinin dışında, alternatif araştırma sahalarının yaratılması mümkün gözükmemektedir.

Birbiriyle bağlı bu tarihyazımı sayesinde Türk ve Kürt milliyetçi tarihyazımlarının “etnik köken” ve “anavatan” ikiliği ve “direniş” mitinden ötürü içeri-dışarı ikiliğinin yeniden ürettiği merkez çevre geriliminin kısırlaştırdığı alanda, Kürtlerin gerek Türklerle gerek Ermenilerle ve gerek bölgede yaşamış diğer gayrimüslimlerle olan ilişkilerinin de resme katıldığında, Kürt ve Ermeni coğrafyalarının tarihi hayli karikatürize aktörler merkez-çevre gerilimi dışında ele alınan bir tarihe doğru evrilebilecektir. Birbiriyle bağlı bu tarih anlayışını, 1980’lerden sonra ve 1990’larda daha yaygınlaşan taşra tarihçiliği ile birlikte düşünmek bizi merkez çevre gerilimini yeniden üretme tehlikesinden uzak bir şekilde Osmanlı Devleti’nin doğudaki “kara delik” olan bölgesini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Arap ve Balkan vilayetlerine dair geniş bir külliyat söz konusuysa, Kürtlerin ve Ermenilerin taşra tarihinin yazılmayı beklediğini söylemek yanlış olmaz. Birbiriyle bağlı tarihin yanında böyle bir taşra çerçevesinden Osmanlı Devleti’nin doğu vilayetlerine bakmak Kürtler ve Ermenilere de on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumunun bir parçası olarak yer verecek ve tecrübe etikleri siyasi, iktisadi ve toplumsal meseleler diğer taşra bölgeleriyle karşılaştırılabilir hâle gelebilecektir. Böylesi bir karşılaştırma neticesinde, sürgün mîrlere siyaset hakkı tanımayan Türk ve Kürt milliyetçi tarihyazımına karşı, mîrlerin de -dilekçeler gibi değişen araçlarla da olsa- Balkanlar ve Anadolu’da tasfiye edilmiş ayan aileleri gibi siyaset yapmaya devam ettiklerini görebileceğiz. Aynı şekilde, on dokuzuncu yüzyılda Kürdistan’da kurulan sosyoekonomik düzenin “pürüz-süz” bir merkezî idare olmadığını, yerel şartlar dâhilinde değişime uğrayarak atanmış müdürler ve mîrlerden sonra bölgede kalmış yerel eşraf arasında gidip geldiğini ve bunun imparatorluğun diğer çevre vilayetlerinde de görülen pratik-

bu ilişkiler içinde ortaya çıkan alternatif iktidar alanlarının incelenmeyi beklenmekte olduğunu belirtmekte fayda var.

¹³¹ Bu konuda Richard Hovannisian’ın 1970’lerde Ermeni Soykırımı sonrası hayatta kalan yaklaşık 800 kişiyle yaptığı sözlü tarih projesi (Armenian Genocide Oral History Project) ve Namık Kemal Dinç ve Adnan Çelik’in Diyarbakir özelinde Soykırımdan günümüze kalan toplumsal hafızayı değerlendirdiği çalışmalar belirtilebilir. Adnan Çelik ve Namık Kemal Dinç, *Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbakir* (İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı, 2015). Bu sözlü anlatıların çatışma ve şiddeti gösterdikleri kadar 1915 öncesindeki ortak tarihi inşa etmek açısından da kullanılabileceğini düşünüyoruz.

lerden biri olabileceğini görebileceğiz. Kısacası milliyetçiliklerden uzak ve bağlı tarihler yazılması ile gerek Ermenilerin gerekse Kürtlerin on dokuzuncu yüzyıldaki tarihinin birbiriyle iç içe geçmiş ve büyük ölçüde içinde bulundukları yerel siyasi ilişkiler ağında birbiriyle ittifak veya rekabet içinde olduğu görülebilecektir. Bu bakış açısıyla yapılacak çalışmalar sayesinde Ermeni ve Kürtler on dokuzuncu yüzyılın ötekileri olmaktan çıkacak ve belki de en önemlisi Batı ve Balkanlar'a bakılarak yazılan imparatorluk tarihinin farklılaşmasına sebep olacaklardır.

Kaynakça

- Açıkses, Erdal. *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- Adanır, Fikret ve Oktay Özel (der.). *1915: Siyaset, Tebcir, Soykırım*, İstanbul: Tarih Vakfı, 2015.
- Akçam, Taner ve Ümit Kurt. *Kanunların Rubu Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Antaramian, Richard E. "In Subversive Service of the Sublime State: Armenians and Ottoman State Power 1844-1896". Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan, 2014.
- Antranik. *Dersim: Seyahatname*, Payline Tomasyan (çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012.
- Aslanian, Sebouh D. 'The Marble of Armenian History: Or Armenian History as World History Studies', *Études arméniennes contemporaines*, no. 4 (2014), 129-142.
- Astourian, Stephan H. 'The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power', Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek and Norman M. Naimark (der.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* içinde, New York, Oxford University Press, 2011, 55-81.
- Ateş, Sabri. *The Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914*. Cambridge, NY: Cambridge University Press, 2013.
- Atmaca, Metin. "Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Freiburg: Albert Ludwigs University of Freiburg, 2013.
- Avcı Sanem Su. "Ermeninin Hançeri, Paranoyak Arzu", *Birikim*, no. 132 (2015), 12-17.
- Aydın, Suavi ve Jelle Verheij. "Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbakir Province, 1800-1870" Joost Jongerden ve Jelle Verheij (der.) *Social Relations in Ottoman Diyarbakir, 1870-1915* içinde, Leiden; Boston: Brill, 2012, 15-54.
- Bajalan, Djene Rhys. *Jön Kürtler: Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketi (1908-1914)*. İstanbul: Avesta, 2009.
- . 'Şeref Xan's Sharaftname: Kurdish Ethno-Politics in the Early Modern World, Its Meaning and Its Legacy', *Iranian Studies* 45, no. 6 (2012), 795-818.
- Barkan, Ömer Lütfi. *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1943.
- Barkey, Karen. *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994.

- Bayraktar, Uğur. "Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi ve EHESS, 2015.
- Bayraktar, Uğur Bahadır. 'Refah için İhtida: Tanzimat Döneminde, Kaçırılma, Evlilik ve Müslümanlaş(tırıl)ma', *Müslümanlaş(tırıl)muş Ermeniler: Konferans Tebliğleri Kasım 2013* içinde, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2015, 107-118.
- , 'Periphery's Centre: Reform, Taxation, and Local Notables in Diyarbakir, 1845-1855', Tolga Yaşar Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, Londra: I.B. Tauris, 2016, 107-118.
- Beşikçi, İsmail. *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, Ankara: E Yayınları, 1970.
- Beşikçi, İsmail. *Türk Tarih Tezi ve Kürt Sorunu*, Stockholm: Dengê Komal, 1986 [1977].
- Bilir, Sezen ve Alişan Akpınar. "Kürdistan Eyaletinin Kuruluşu", *Kürt Tarihi*, no. 3 (2012), 18-23.
- Bozarslan, Hamit. "Historie des relations kurdo-armenienne", Hans-Lukas Kieser (der.), *Kurdistan und Europa: Einblicke in die Kurdische Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts* içinde, Zürih: Chronos, 1997, 151-186.
- , 'Some Remarks on the Kurdish Historiographical Discourse in Turkey (1919-1980)', Abbas Vali (der.), *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism* içinde, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2003, 14-39.
- , Research Guide: Kurdish Studies', *Middle East Review of International Affairs*, (tarih yok).
- Brown, Wendy. *Regulating Aversion: Tolerance in the Age of Identity and Empire*, Princeton: Princeton University Press, 2006.
- Ciwan, Murad. *Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar Safeviler ve Kürtler: İlk Kürt-Osmanlı İttifakı (1514)*. İstanbul: Avesta, 2015.
- Cora Yaşar Tolga. "Osmanlı Taşrasındaki Ermeniler Üzerine Olan Tarih yazımında Sınıf Analizinin Eksikliği", *Praksis*, no.39 (2015), 23-44.
- , "Doğu'da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arka planı", Fikret Adanır ve Oktay Özel (der.), *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı, 2015, 126-139.
- , 'Localizing Missionary Activities: Encounters between Tondrakians, Protestants and Apostolic Armenians in Khnus in the Mid-Nineteenth Century', Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, Londra: I.B. Tauris, 2016, 109-132.
- Cora, Yaşar Tolga, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi, 'Introduction: Ottoman Historiography's Black Hole', Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, Londra: I.B. Tauris, 2016, 1-15.
- Çelik, Adnan ve Namık Kemal Dinç. *Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915* Diyarbakir. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı, 2015.
- Çetinsaya, Gökhan. *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*. Londra; New York: Routledge, 2006.
- Çiftçi, Erdal. "Ottoman Policy in the Ottoman-Iranian Borderland during the Late 19th Century: The Case of Ebeğ", *Journal of History Studies* 8, no. 1 (2016), 7-18.
- Dağ, Rahman. "Ottoman Reforms and Kurdish Reactions in the 19th Century", *Nûbihar Akademi* 1, no. 2 (2015), 47-74.

- Derderian, Dzovinar. "Crossing Cultural Boundaries: Ottoman and Armenian Marriage Petitions, 1840s-1870s", 49. *Annual Meeting of Middle Eastern Studies Association*'da sunulan tebliğ, 2005.
- Deringil, Selim *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*. Londra: I.B. Tauris, 2011 [1998].
- , "“They Live in a State of Nomadism and Savagery”: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History* 45, no. 2 (2003), 311-342.
- Doğan, Cabir. "Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2010.
- , "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 23 (2011), 31-43.
- , "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *History Studies* 3, no. 2 (2011), 147-162.
- Engel, David. "Crisis and Lachrymosity: On Salo Baron, Neobarionism, and the Study of Modern European Jewish History", *Jewish History* 20, no. 3 (2006), 243-264.
- Ekmekçioglu, Lerna. "A Climate for Abduction, A Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide", *Comparative Studies in Society and History* 55, no. 3 (2013), 522-553.
- Fırat, M. Şerif. *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, İstanbul: Şaka Matbaası, 1948.
- Fuccaro, Nelida. *The Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq*. Londra; New York: I.B. Tauris, 1999.
- , "Kurds and Kurdish Nationalism in Mandatory Syria: Politics, Culture and Identity", Abbas Vali (der.), *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism* içinde, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2003), 191-217.
- , "The Ottoman Frontier in Kurdistan in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", Christine Woodhead (der.) *The Ottoman World* içinde, Londra; New York: Routledge, 2011, 237-250.
- Ghazaryan, Hayk. *Arevmtahayeri Sotsial-Tntesakan yev Qaghaqakan Katsutyuni, 1800-1870*, Yerevan: Gitutyunneri Akademiyai Hratarakchutyun, 1967.
- Gölbaşı, Edip. "Hamidiye Alayları: Bir Değerlendirme", Fikret Adanır and Oktay Özel (der.) *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- Göyünç, Nejat. "Yurtluk-Okalık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, 269-277.
- Grabolle-Çeliker, Anne. *Kurdish Life in Contemporary Turkey: Migration, Gender and Ethnic Identity*. Londra ve New York: I.B. Tauris, 2013.
- Gündoğdu, Cihangir ve Vural Genç. *Dersim'de Osmanlı Siyaseti: İzâle-i Vahşet, Tashih-i İtikâd, Tasfiye-yi Ezhân 1880-1913*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Hakan, Sinan. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*. İstanbul: Doz Yayıncılık, 2007.
- Hambaryan, Azat S. *Agrarayan Haraberutyunneri Arevmtyan Hayastanum, 1856-1914*, Yerevan: Gitutyunneri Akademiyai Hratarakchutyun, 1965.
- Hartmann Elke. "The Central State in the Borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the Late Nineteenth Century", Eric Weitz ve Omer Bartov (der.) *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* içinde, Bloomington: Indiana University Press, 2013, 172-190.

- Hirschler, Konrad 'Defining the Nation: Kurdish Historiography in Turkey in the 1990s', *Middle Eastern Studies* 37, no. 3 (2001), 145-166.
- Hofmann, Tessa ve Gerayer Koutcharian. "The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire", *The Armenian Review* 39, no. 4 (1986): 1-45.
- Houston, Christopher. "Set aside from the Pen and Cut off from the Foot": Imagining the Ottoman Empire and Kurdistan", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27, no 2 (2007), 397-411.
- Hülagü, Metin, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz ve Gülbadi Alan (der.). *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler: Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2007.
- Hülagü, Metin, Şakir Batmaz ve Gülbadi Alan (der.). *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler: Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II) 22-24 Mayıs 2008 (Cilt 1-4)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2008.
- İlter, Erdal. *Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları, 1780-1880*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.
- İnalcık, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943.
- , "Autonomous Enclaves in Islamic States: *Temliks, Soyurghals, Yurdluk-Ocaklıks, Mâlikâne-Mukâta'a* and *Awqaf*", Judith Pfeiffer & Sholeh. A. Quinn (der.), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East* içinde, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006, 112-134.
- Jongerden, Joost ve Jelle Verheij (der.). *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915*. Leiden ve Boston: Brill, 2012.
- Karakaya-Stump, Ayfer. "The Emergence of the Kızılbaş in Western Thought: Missionary Accounts and Their Aftermath", David Shankland (der.), *Archeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F.W. Hasluck, 1878-1920* içinde, İstanbul: ISIS Press, 2004, 329-353.
- Kardam, Ahmet. *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyan Yılları*. Ankara: Dipnot, 2011.
- , *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Sürgün Yılları*. Ankara: Dipnot, 2013.
- Kılıç, Orhan. "Yurtluk-Ocaklık ve hükûmet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, no. 10 (1999), 119-137.
- , "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, no. 1 (2001), 257-274.
- , "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", *The Journal of Ottoman Studies*, no. 21 (2001), 189-210.
- , "Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde hükûmet Sancaklar: Hakkârî hükûmeti Örneği", XIV. *Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler: Cilt 2* içinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005, 703-720.
- Kieser, Hans-Lukas. 'Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia: The Interactions between Alevis and Missionaries in Ottoman Anatolia', *Die Welt des Islams* 41, no 1. (2001), 89-111.
- Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu* Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Klein, Janet. "Minorities, Statelessness, and Kurdish Studies Today: Prospects and Dilemmas for Scholars", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, no. 36 (2010), 225-37.
- , *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

- Kocabaş, Süleyman. *Tarihte Türkler ve Kürtler arasında Kader Birliği, 1058-2014*. İstanbul: yayıncı yok, 2014.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*. İstanbul: ARBA, 1989.
- Kodaman, Bayram. *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdâri Durumu*. Ankara: Anadolu Basın Birliği, 1986.
- , "The Hamidiye Light Cavalry Regiments: Abdülhamid II and the Eastern Anatolian Tribes", M. Hakan Yavuz ve Peter Sluglett (der.), *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin* içinde, Salt Lake City: University of Utah Press, 2011, 382-426.
- Kostandyan, Emma. *Mkertich Khrimyan: Hasarakakan-qaghaqakan gortzuneutyuni*. Yerevan: Zangak-97, 2000.
- Kuehn, Thomas. *Empire, Islam, and Politics of Difference: Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919*. Leiden; Boston: Brill, 2011.
- Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.
- Kürdoloji Çalışma Grubu. *Osmanlı Kürdistanı Kürdistana Osmani*. İstanbul: BGST Yayınları, 2011.
- Libaridian, Gerard J. "The Ideology of Armenian Liberation: The Development of Armenian Political Thought before the Revolutionary Movement (1639-1885)". Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California Los Angeles, 1987.
- , *Modern Armenia: People, Nation, State*, New Brunswick: Transaction Publishers, 2004.
- Makdisi, Ussama. "Ottoman Orientalism," *The American Historical Review* 107, no. 3 (2002), 768-796.
- Maksudyan, Nazan. "‘Being Saved to Serve’: Armenian Orphans of 1894-96 and Interested Relief in Missionary Orphanages", *Turcica*, no. 42 (2010), 47-88.
- Malmısani. *Cizîra Botanlı Bedirhaniler: Bedirhani Ailesi Derneği'nin Tutanakları*. İstanbul: Avesta, 2000.
- Malmısani, M. *Antikürdolojiden Kürdolojiye Giden Yol ve İsmail Beşikçi*, İstanbul: Vate Yayınevi, 2010.
- Marufoğlu, Sinan. *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.
- McGowan, Bruce. "The Age of the Ayans, 1699-1812", Halil İncılık ve Donald Quataert (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: Cilt 2* içinde, Cambridge Cambridge University Press, 1994, 637-758.
- Minorsky, Vladimir. 'Kurds' *Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936)*, M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann (der).. <http://dx.doi.org/10.1163/2214-871X_ei1_COM_0146>. (Erişim tarihi 10 Kasım 2016).
- Nikitine, Basile. *Les Kurdes: Étude sociologique et historique*. Paris: Impr. Nationale, 1956.
- Öğün, Tuncay. *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizîrî İzzeddin Şîr Bey ve İyânı*. İstanbul: Yeditepe, 2010.
- Öz, Mehmet. "Ottoman Provincial Administration in Eastern and Southeastern Anatolia: The Case of Bidlis in the Sixteenth Century", *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1-2 (2003), 145-156.
- Özoğlu, Hakan. *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.

- Özok-Gündoğan, Nilay. "The Making of the Modern Ottoman State in the Kurdish Periphery: The Politics of Land and Taxation, 1840-1870". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton: State University of New York, 2011.
- , "Ruling the Periphery, Governing the Land: The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34, no. 1 (2014), 160-175.
- Özşavlı, Halil. *Urfa Ermenileri: (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat)*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2013.
- Öztürk, Mustafa 'Doğu Anadolu Meselesi'nin Tarihi Boyutları Üzerine Bazı Görüşler', *Türk Yurdu*, no. 55 (1992), 8-13.
- Panossian, Razmik. *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. New York: Columbia University Press, 2006.
- Pehlivan, Zozan. "Abandoned Villages in Diyarbakir Province at the End of the 'Little Ice Age', 1800-50", Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, Londra: I.B. Tauris, 2016, 223-246.
- Scalbert-Yücel, Clémence ve Marie Le Ray "Knowledge, ideology and power: Deconstructing Kurdish Studies", *European Journal of Turkish Studies* [Online], no. 5 (2010).
- Şahin Emrah. "Responding to American Missionary Expansion: An Examination of Ottoman Imperial Statecraft, 1880 – 1910." Yayınlanmamış Doktora Tezi, McGill University, 2011.
- Salzmann, Ariel. *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*. Leiden; Boston: Brill, 2004.
- Sami, Şemseddin *Kamusu'l-A'lâm: Tarih ve Coğrafya Lûgati ve Tabir-i Esabhiyle Kâffe-yi Esma-yi Hassa-yi Camidir*, 5 cilt. İstanbul: Mîhran Matbaası, 1889-1898.
- Saral, Ahmet Hulki. *Ermeni Meselesi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1970.
- Sarkissian Arshah Ohan. "History of the Armenian Question to 1885", *University of Illinois Bulletin*, no. 35 (1938), 1-151.
- Seferoğlu, Şükrü Kaya. *Anadolunun İlk Türk Sakinleri Kürtler*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982.
- Sevgen, Nazmi. *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982.
- Şeref Han. *Şerefname*, M. Emin Bozarslan (çev.), İstanbul: Yöntem Yayınları, 1975.
- Şimşir, Bilal N. *The Genesis of the Armenian Question*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.
- Sinclair, Thomas. "The Ottoman Arrangements for the Tribal Principalities of the Lake Van Region of the Sixteenth Century", *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1-2 (2003), 119-144.
- Stone, Frank A. *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program, and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830 – 1980*, Lanham: University Press of America, 1984.
- Tarihî Türkler ve Kürtler Sempozyumu: Bildiriler 09-10 Ocak 2014/Ankara* 4 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Tejel Gorgas, Jordi. "Le mouvement kurde de Turquie en exil : Continuités et discontinuités du nationalisme kurde sous le mandat français en Syrie et au Liban (1925-1946). Yayınlanmamış Doktora Tezi, EHESS ve Université de Fribourg, 2004.
- Tejel, Jordi. *Suriye Kürtleri: Tarih, Siyaset ve Toplum*. İstanbul: İntifada Yayınları, 2009. Tezcan, Baki. "The Development of the Use of 'Kurdistan' as a Geographical Description and

- the Incorporation of this Region into the Ottoman Empire in the 16th Century”, Kemal Çiçek (der.), *The Great Ottoman-Turkish Civilisation: Cilt 3* içinde, Ankara: Yeni Türkiye, 2000, 540-553.
- Toraman, Ömer. “Tanzimat’ın Yurtluk-Ocaklık ve hükûmet Sancaklarda Uygulanması (1839-1864)”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2010.
- , “Trabzon Eyaletinde Yurtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864)”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri*, no. 8 (2010), 55-66.
- Torî, Nergîza. *Kürt Kültür Tarihi*, İstanbul: Berfin, 1999.
- Totovents, Vahan. *Yitik Evin Varisleri*, Najda Demircioğlu (çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.
- Turan Ömer ve Güven Gürkan Öztan. “Türkiye’de Devlet Aklı ve 1915”, *Toplum ve Bilim*, no. 132 (2015), 78-131.
- Türkyılmaz, Zeynep. “Anxieties of Conversion: Missionaries, State and Heterodox Communities in the Late Ottoman Empire.” Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, Los Angeles, 2009.
- Ueno, Masayuki. “For the Fatherland and the State: Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms”, *International Journal of Middle East Studies* 45, no. 1 (2013), 93–109.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.
- Üngör, Uğur Ümit ve Mehmet Polatel. *Confiscation and Destruction: the Young Turk Seizure of Armenian Property*. New York: Continuum, 2011.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi Cilt: 5 Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007 [1947].
- Vali, Abass. “Nationalism and Kurdish Historical Writing”, *New Perspectives on Turkey*, no. 14 (1996), 23-51.
- Van Bruinessen, Martin. *Ağa, Şeyh, Devlet*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Yarman, Arsen (der.). *Palu-Harput 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler* 2 cilt. İstanbul: Derlem Yayınları, 2010.
- Yaycıoğlu, Ali. *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*. Stanford: Stanford University Press, 2016.
- Yıldırım, Tuğba (der.). *Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995
- , *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı (İdarî, İktisadî ve Sosyal Hayat)*, Elazığ: Şark Pazarlama, 1999.
- Yüksel, Metin. ‘A “Revolutionary” Kurdish Mullah from Turkey: Mehmed Emin Bozarslan and His Intellectual Evolution’, *The Muslim World* 99, no. 2 (2009), 356-80.
- Zenzirci, Gizem. “From Property To Civil Society: The Historical Transformation Of Vakıfs In Modern Turkey (1923–2013)”, *International Journal Of Middle East Studies* 47, no. 3 (2015), 533-554.

Öz: Ermeni ve Kürt tarihleri üzerine olan çalışmaların çerçevesini hükümet ve güvenlik politikaları ile gündelik siyaset belirlemiştir. Dolayısıyla bu iki tarih sadece şiddetin yoğunlaştığı dönemleri inceleyen çalışmaların konusu haline gelmişlerdir. Bu yazı Kürt ve Ermeni tarihleri özelinde siyaset ve tarih arasındaki ilişkiye ve bu ilişkilerin dönüşümüne odaklanmaktadır. Kürt ve Ermeni coğrafyaları üzerine olan “resmî” anlatıları incelemenin dışında,

Kürt ve Ermeni tarih yazımlarının da bu anlatılara karşı çıkmakla beraber bazı tarihyazımsal sorunları ne yollarla tekrar ürettiklerini ele almaktadır.

Anahtar Sözcükler: Tarihyazımı, Tanzimat Dönemi, resmi tarih, Kürt Sorunu, Ermeni sorunu, birbiriyle bağlı tarih, özerklik, hoşgörü miti

History of Kurds and Armenians in the Tanzimat Era in the Shadows of “Questions”

Abstract: Government and security policies as well as daily politics have defined the framework of studies on Armenian and Kurdish histories. Thus, these two histories have become the subject of studies which focus on periods of escalated violence. This article focuses on the relations between politics and history and their transformation in the specific case of Kurdish and Armenian histories. In addition to its examination of the “official” narratives on Kurdish and Armenian geographies, the article also inspects the ways in which Kurdish and Armenian historiographies reproduce some of the historiographical problems they criticize in the official narratives.

Keywords: Historiography, Tanzimat era, official history, Kurdish Question, Armenian Question, interconnected history, autonomy, myth of tolerance